ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
SIEGBERT ALBER
της 18ης Μαΐου 1999 *

Α — Εισαγωγή

1. Στην υπό κρίση υπόθεση το Cour du travail de Bruxelles (Βέλγιο) υποβάλλει δύο προδικαστικά ερωτήματα σχετικά με το αν η μαροκινής ιθαγενείας πεθερά ενός — αρχικά τουλάχιστον — Μαροκινού εργαζομένου, ο οποίος κατοικεί στο Βέλγιο και έχει αποκτήσει στο μεταξύ τη βελγική ιθαγένεια, μπορεί να επικαλείται την αρχή της ίσης μεταχειρίσεως που προβλέπει η Συμφωνία Συνεργασίας μεταξύ της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και του Βασιλείου του Μαρόκου [1] (στο εξής: Συμφωνία) για να λάβει στο Βέλγιο επίδομα αναπηρίας, καθώς και σχετικά με το αν αυτή αποτελεί μέλος της οικογενείας, ως πεθερά, κατά την έννοια του άρθρου 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας Συνεργασίας.

2. Η F. Mesbah, προσφεύγουσα της κύριας δίκης (στο εξής: προσφεύγουσα), ζήτησε στις 22 Μαρτίου 1995 να λάβει το ως άνω επίδομα αναπηρίας. Τότε είχε τη μαροκινή ιθαγένεια [2]. Σύμφωνα με τα στοιχεία του αιτούντος δικαστηρίου, η προσφεύγουσα κατοικούσε στο Βέλγιο από τον Σεπτέμβριο του 1985 και αποτελούσε μέλος του νοικοκυριού που συνίστατο από τον γαμβρό της και τη θυγατέρα της, οι οποίοι είχαν αποκτήσει τη βελγική ιθαγένεια «στα μέσα της δεκαετίας του '70, καθώς φαίνεται».

3. Κατά το αιτούν δικαστήριο, οι διατάξεις του βελγικού νόμου που διέπουν τη χορήγηση επιδόματος αναπηρίας είναι οι ακόλουθες:

«Ο αιτών τη χορήγηση επιδόματος πρέπει να έχει την πραγματική κατοικία του στο Βέλγιο και:

1. να είναι Βέλγος υπήκοος ή

2. να εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του κανονισμού (ΕΟΚ) 1408/71 (...) ή

* Γλώσσα του πρωτοτύπου: η γερμανική.

1 — Συμφωνία της 27ης Απριλίου 1976, η οποία εγκρίθηκε εξ ονόματος της Κοινότητας με τον κανονισμό (ΕΟΚ) 2211/78 του Συμβουλίου, της 26ης Σεπτεμβρίου 1978, περί συνάψεως συμφωνίας συνεργασίας μεταξύ της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και του Βασιλείου του Μαρόκου (ΕΕ ειδ. έκδ. 11/010, σ. 130).

2 — Σύμφωνα με στοιχεία που παρέσχε η Βελγική Κυβέρνηση, η προσφεύγουσα έχει από τις 9 Ιανουαρίου 1998 τη βελγική ιθαγένεια.

3. να είναι άπατρις (...) ή

4. να είναι πρόσφυγας (...) ή

5. (...)» [3].

Οι αρμόδιες αρχές αρνήθηκαν την καταβολή του ως άνω επιδόματος στην προσφεύγουσα απλώς και μόνον επειδή αυτή δεν είχε τη βελγική ιθαγένεια.

4. Η προσφεύγουσα επικαλέστηκε ωστόσο την αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων του άρθρου 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας, που έχει ως εξής:

«Με την επιφύλαξη των διατάξεων των ακολούθων παραγράφων, οι εργαζόμενοι μαροκινής υπηκοότητος και τα μέλη της οικογενείας τους, που διαμένουν με αυτούς, απολαύουν στον τομέα της κοινωνικής ασφαλίσεως καθεστώτος που χαρακτηρίζεται από την απουσία κάθε διακρίσεως βασιζομένης στην ιθαγένεια, σε σχέση με τους υπηκόους των κρατών μελών, στα οποία απασχολούνται.»

5. Κατά την άποψη του αιτούντος δικαστηρίου, η προσφεύγουσα — η οποία δεν έχει καθόλου δικά της εισοδήματα — μπορεί να επικαλεστεί την ως άνω απαγόρευση των διακρίσεων, καθόσον το μεν ζητούμενο επίδομα περιλαμβάνεται στις παροχές κοινωνικής ασφαλίσεως ενώ, επιπλέον, το άρθρο 41 έχει άμεσο αποτέλεσμα. Το αιτούν δικαστήριο στηρίζεται προς τούτο στη νομολογία του Δικαστηρίου. Εντούτοις, το αιτούν δικαστήριο αμφιβάλλει αν η προσφεύγουσα εμπίπτει και στο προσωπικό πεδίο εφαρμογής της Συμφωνίας, καθόσον, κατά τα στοιχεία που παρέχει το αιτούν δικαστήριο, αυτή ήταν κατά τον χρόνο της υποβολής του σχετικού αιτήματος «το μόνο άτομο του νοικοκυριού του γαμβρού της και της θυγατέρας της που είχε διατηρήσει τη μαροκινή ιθαγένεια». Ο γαμβρός της και η θυγατέρα της απέκτησαν τη βελγική ιθαγένεια «στα μέσα της δεκαετίας του '70, καθώς φαίνεται». Εξ αυτού ανακύπτει το ζήτημα αν η προσφεύγουσα μπορεί ακόμη να θεωρείται ως μέλος της οικογενείας ενός *Μαροκινού* εργαζομένου, κατά την έννοια του άρθρου 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας.

6. Ελλείψει ορισμού της εννοίας «μέλος της οικογενείας» στη Συμφωνία, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται, εξάλλου, ποιο βαθμό συγγένειας καλύπτει η εν λόγω έννοια και αν αυτή έχει εφαρμογή στην περίπτωση της πεθεράς. Για τον λόγο αυτό υπέβαλε στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:

«1) Μπορεί ένα μέλος της οικογενείας εργαζομένου μαροκινής καταγωγής μεν,

3 — Άρθρο 4 του νόμου της 27ης Φεβρουαρίου 1987, όπως τροποποιήθηκε με τον νόμο της 20ής Ιουλίου 1991.

ο οποίος όμως απέκτησε αργότερα τη βελγική ιθαγένεια, να εξακολουθεί να έχει τη δυνατότητα επικλήσεως του άρθρου 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας συνεργασίας μεταξύ της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και του Βασιλείου του Μαρόκου, που υπογράφηκε στο Ραμπάτ στις 27 Απριλίου 1976 και εγκρίθηκε εξ ονόματος της Κοινότητας με τον κανονισμό (ΕΟΚ) 2211/78 του Συμβουλίου, της 26ης Σεπτεμβρίου 1978, και να επικαλείται υπέρ αυτού την προβλεπόμενη από τη Συμφωνία αυτή αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων σε βάρος των "Μαροκινών εργαζομένων" και των "μελών της οικογενείας τους" που κατοικούν μαζί τους;

2) Μέχρι ποιο βαθμο συγγενείας — σε ευθεία γραμμή ή/και εκ πλαγίου — μπορεί να θεωρηθεί ότι εκτείνεται η κατά το άρθρο 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας ΕΟΚ-Μαρόκου έννοια της "οικογενείας"; Μπορεί η έννοια αυτή να αφορά επίσης άτομα μαροκινής ιθαγενείας τα οποία συνδέονται μόνο με συγγένεια εξ αγχιστείας;»

Β — Επί του πρώτου ερωτήματος

I — *Οι ισχυρισμοί των διαδίκων*

7. Η προσφεύγουσα υποστηρίζει ότι εξακολουθεί να είναι μέλος της οικογενείας Μαροκινού εργαζομένου, οπότε το πρώτο ερώτημα είναι άνευ σημασίας. Προς στήριξη του ισχυρισμού αυτού προσκόμισε — για πρώτη φορά όμως μόλις στην ενώπιον του Δικαστηρίου διαδικασία — βεβαίωση του γενικού προξενείου του Βασιλείου τόυ Μαρόκου στις Βρυξέλλες της 27ης Ιουλίου 1998, από την οποία προκύπτει ότι ο γαμβρός της είχε ακόμη κατά την ημερομηνία αυτή τη μαροκινή ιθαγένεια [4].

8. Αρχικά οι λοιποί διάδικοι δέχθηκαν, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέθεσε το αιτούν δικαστήριο, ότι η προσφεύγουσα ήταν το μοναδικό άτομο στο νοικοκυριό του γαμβρού της που διατήρησε τη μαροκινή ιθαγένεια. Μόνον η Επιτροπή και το Ηνωμένο Βασίλειο ασχολήθηκαν, με τις γραπτές τους παρατηρήσεις, και με την περίπτωση στην οποία ο γαμβρός της προσφεύγουσας διατήρησε τη μαροκινή ιθαγένεια.

9. Το Ηνωμένο Βασίλειο διακρίνει, με τις παρατηρήσεις του, τρεις ομάδες περιπτώσεων, καθόσον με την αίτηση εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως δεν προσδιορίζεται ούτε η ακριβής ημερομηνία κατά την οποία ο γαμβρός απέκτησε τη βελγική ιθαγένεια ούτε δίδονται στοιχεία σχετικά με το αν διατηρεί παράλληλα τη μαροκινή ιθαγένεια. Για την περίπτωση που ο εργαζόμενος είχε χάσει τη μαροκινή ιθαγένεια κατά την ημερομηνία ενάρξεως της ισχύος της Συμφωνίας, το Ηνωμένο Βασίλειο θεωρεί ότι η Συμφωνία αυτή δεν μπορεί να έχει εφαρμογή ούτε στην περίπτωση του εργαζομένου ούτε

4 — Προσκομίστηκε βεβαίωση η οποία πιστοποιεί ότι αυτός έχει τη μαροκινή ιθαγένεια και κάνει λόγο σχετικά για ένα μαροκινό διαβατήριο που του χορηγήθηκε στις 27 Μαΐου 1991.

σ' αυτήν των μελών της οικογενείας του που κατοικούν μαζί του στο Βέλγιο.

10. Αντιθέτως, αν ο εργαζόμενος απέκτησε την ιθαγένεια κράτους μέλους στη θέση της μαροκινής του ιθαγενείας μόνο μετά την έναρξη της ισχύος της Συμφωνίας, τότε το άρθρο 41 θα έχει εφαρμογή, εγγυώμενο την απαγόρευση των διακρίσεων σε βάρος του εργαζομένου και των μελών της οικογενείας του που βασίζονται στην προηγούμενη μαροκινή τους ιθαγένεια. Στην τρίτη ομάδα περιπτώσεων, το Ηνωμένο Βασίλειο υποθέτει ότι ο εργαζόμενος απέκτησε τη βελγική ιθαγένεια επιπλέον της μαροκινής ιθαγενείας του μετά την έναρξη της ισχύος της Συμφωνίας. Στην περίπτωση αυτή το άρθρο 41 της Συμφωνίας θα έχει εφαρμογή, εγγυώμενο ότι ο εργαζόμενος και τα κατοικούντα μαζί του στο Βέλγιο μέλη της οικογενείας του δεν υφίστανται δυσμενείς διακρίσεις λόγω της μαροκινής ιθαγενείας την οποία εξακολουθεί να έχει.

11. Οι λοιποί διάδικοι εκθέτουν ότι η Συμφωνία δεν μπορεί πλέον να έχει εφαρμογή, εφόσον ο εργαζόμενος δεν έχει πλέον τη μαροκινή ιθαγένεια. Στηρίζονται σχετικά στο γράμμα του άρθρου 41, υποστηρίζοντας ότι η προσφεύγουσα δεν είναι πλέον μέλος της οικογενείας *Μαροκινού* εργαζομένου. Η Γαλλική Κυβέρνηση παρατηρεί επ' αυτού ότι κατά το αιτούν δικαστήριο ο γαμβρός απέκτησε τη βελγική ιθαγένεια πριν από την άφιξη της πεθεράς του στο Βέλγιο και μάλιστα πριν από την έναρξη της ισχύος της Συμφωνίας. Επομένως, η προσφεύγουσα δεν εμπίπτει στο προσωπικό πεδίο εφαρμογής της Συμφωνίας.

12. Οι διάδικοι αναφέρονται επίσης στην οικονομία και στον σκοπό της Συμφωνίας. Έτσι, η Γερμανική Κυβέρνηση διατείνεται ότι η υπό κρίση υπόθεση δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του προστατευτικού σκοπού της Συμφωνίας. Με το άρθρο 41 δεν επιδιώκεται η αυτοτελής προστασία του μέλους της οικογενείας που δεν έχει την ιδιότητα του εργαζομένου. Τα βάσει του άρθρου 41, παράγραφος 1, δικαιώματα του ατόμου αυτού εξαρτώνται απευθείας από τη συγγενική του σχέση με Μαροκινό εργαζόμενο. Ναι μεν ο εργαζόμενος, χάνοντας τη μαροκινή ιθαγένεια, στερείται την παρεχόμενη από τη Συμφωνία προστασία, αποκτά όμως νέα δικαιώματα έναντι της χώρας της οποίας την ιθαγένεια απέκτησε, τα οποία ενδεχομένως επεκτείνονται και στους συγγενείς του. Κατά τα λοιπά, η ίση μεταχείριση την οποία επιδιώκει το άρθρο 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας πραγματοποιείται με την εκ μέρους του Μαροκινού εργαζομένου απόκτηση της βελγικής ιθαγενείας.

13. Με τις παρατηρήσεις τους στην προφορική διαδικασία οι διάδικοι εξέτασαν επίσης αν είναι δυνατή η εφαρμογή της Συμφωνίας στην περίπτωση στην οποία ο εργαζόμενος (ο γαμβρός της προσφεύγουσας) έχει διατηρήσει τη μαροκινή ιθαγένεια παράλληλα με τη βελγική. Η Γαλλική Κυβέρνηση καταλήγει σχετικά στο συμπέρασμα ότι η προσφεύγουσα είναι μέλος της οικογενείας Μαροκινού εργαζομένου στην υπό κρίση περίπτωση και ότι μπορεί να επικαλεστεί τη Συμφωνία. Όσον αφορά το ζήτημα σε ποια απ' αυτές τις περιπτώσεις αντιστοιχεί η υπό κρίση, τούτο είναι καθαρά πραγματικό ζήτημα, οπότε η εξέτασή του εναπόκειται μόνο στο εθνικό δικαστήριο.

14. Κατά την προφορική διαδικασία η Βελγική Κυβέρνηση ασχολήθηκε με τη βεβαίωση

που προσκόμισε η προσφεύγουσα, δυνάμει της οποίας ο γαμβρός της έχει διατηρήσει τη μαροκινή ιθαγένεια. Κατά την άποψη της Βελγικής Κυβερνήσεως, υφίστανται στην υπό κρίση περίπτωση δύο διαφορετικές δυνατότητες, που δεν μπορούν να συνυπάρχουν. Εφόσον το άτομο που ζητεί το επίδομα αναπηρίας έχει τη βελγική ιθαγένεια, εφαρμοστέο είναι μόνον το βελγικό δίκαιο. Εφόσον έχει τη μαροκινή ιθαγένεια, η αξίωση του επιδόματος μπορεί να στηρίζεται μόνο στο άρθρο 41 της Συμφωνίας. Το δικαίωμα του επιδόματος στα πλαίσια των δύο αυτών δυνατοτήτων δεν είναι σωρευτικό. Οποιαδήποτε άλλη λύση θα ήταν απολύτως αντίθετη προς τους σκοπούς της Συμφωνίας και προς την αρχή της ίσης μεταχειρίσεως. Πράγματι, θα είχε ως αποτέλεσμα άτομο που έχει τόσο τη μαροκινή όσο και τη βελγική ιθαγένεια να μπορεί να έχει περισσότερα δικαιώματα από τους άλλους πολίτες της Ενώσεως ή από τους άλλους Μαροκινούς υπηκόους, οι οποίοι εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της Συμφωνίας χωρίς όμως να έχουν αποκτήσει την ιθαγένεια κάποιου κράτους μέλους.

15. Η Βελγική Κυβέρνηση δεν αμφισβητεί ότι ο εργαζόμενος εξακολουθεί να έχει στην προκειμένη περίπτωση τη μαροκινή ιθαγένεια κατά το μαροκινό δίκαιο. Δεν μπορεί όμως να αντλεί τα πλεονεκτήματα και των δύο ιθαγενειών, στην περίπτωσή του δε εφαρμοστέο είναι μόνον το βελγικό δίκαιο δυνάμει της βελγικής του ιθαγενείας. Με έγγραφο που κατέθεσε μετά την επ' ακροατηρίου συζήτηση η Βελγική Κυβέρνηση υπενθύμισε χάριν σαφηνείας ότι ο γαμβρός της προσφεύγουσας, που απέκτησε τη βελγική ιθαγένεια επιπλέον της μαροκινής, θεωρείται, κατά το βελγικό δίκαιο, ως εάν είχε μόνον τη βελγική ιθαγένεια και όχι τη μαροκινή, διότι το Βασίλειο του Βελγίου, εν πάση περιπτώσει, δεν αναγνωρίζει τα δικαιώματα που απορρέουν από διπλή ιθαγένεια.

16. Και η Επιτροπή λαμβάνει καταρχάς ως σημείο αφετηρίας ότι — όπως εκθέτει το αιτούν δικαστήριο — ο Μαροκινός εργαζόμενος απώλεσε τη μαροκινή ιθαγένειά του λαμβάνοντας τη βελγική. Κατ' αναλογία προς τη νομολογία του Δικαστηρίου [5], διατείνεται ότι, κατά τη χρονική περίοδο για την οποία υποβλήθηκε η σχετική αίτηση, η προσφεύγουσα δεν ήταν πλέον μέλος της οικογενείας Μαροκινού εργαζομένου. Επομένως, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να τη συνδέει με κατάσταση ρυθμιζόμενη από τη Συμφωνία. Δεδομένου ότι η απώλεια της μαροκινής ιθαγενείας επήλθε, κατά το αιτούν δικαστήριο, πριν από την έναρξη της ισχύος της Συμφωνίας, η προσφεύγουσα δεν είχε ποτέ, όπως και ο γαμβρός της, δικαίωμα επικλήσεως της ως άνω Συμφωνίας. Η Επιτροπή παραθέτει σχετικά και την απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση Τσιότρας [6].

17. Παρατηρεί, επιπλέον, ότι ο σκοπός του άρθρου 41, παράγραφος 1, ο οποίος συνίσταται στην εξάλειψη κάθε δυσμενούς διακρίσεως με βάση την ιθαγένεια, επιτυγχάνεται εξ ορισμού όταν η κατάσταση του εργαζομένου που απέκτησε τη βελγική ιθαγένεια, όπως και της οικογενείας του, διέπεται από το βελγικό δίκαιο.

18. Σχετικά με το ερώτημα πώς θα έπρεπε να επιλυθεί το ζήτημα αν ο γαμβρός της προ-

5 — Αποφάσεις της 12ης Οκτωβρίου 1978, 10/78, Belbouab (Συλλογή τόμος 1978, σ. 591), και της 14ης Νοεμβρίου 1990, C-105/89, Buhari Haji (Συλλογή 1990, σ. I-4211).

6 — Απόφαση της 26ης Μαΐου 1993 (C-171/91, Συλλογή 1993, σ. I-2925).

σφεύγουσας είχε διατηρήσει τη μαροκινή ιθαγένεια, η Επιτροπή ασχολείται ελάχιστα με τις γραπτές της παρατηρήσεις, καταλήγοντας ότι, σύμφωνα με την απόφαση Micheletti κ.λπ.[7], δεν μπορεί να αποκλείεται η εφαρμογή της Συμφωνίας υπέρ Μαροκινού εργαζομένου και των μελών της οικογενείας του που κατοικούν μαζί του στο Βέλγιο με μόνη αιτιολογία ότι αυτός έχει, πλέον της μαροκινής ιθαγενείας, και τη βελγική. Όμως, η Επιτροπή υπογραμμίζει ότι κάθε διαπίστωση πραγματικών περιστατικών εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο, οπότε το Δικαστήριο μπορεί να στηριχθεί μόνο στα περιγραφόμενα από το εθνικό δικαστήριο περιστατικά.

19. Την ίδια άποψη εξέφρασε η Επιτροπή κατά την προφορική διαδικασία. Ωστόσο, κάνει λόγο για το προσκομισθέν στο μεταξύ πιστοποιητικό, κατά το οποίο ο γαμβρός της προσφεύγουσας έχει διατηρήσει τη μαροκινή ιθαγένεια. Θεωρεί ότι, κατά τη διατύπωση της απαντήσεως, το Δικαστήριο μπορεί να λάβει υπόψη το έγγραφο αυτό, καθόσον είναι σημαντικό η απάντηση να είναι διατυπωμένη έτσι ώστε το αιτούν δικαστήριο να υποχρεούται να εξακριβώσει την τωρινή κατάσταση όσον αφορά την ιθαγένεια του εργαζομένου.

20. Για τον λόγο αυτό η Επιτροπή εξέτασε, κατά την προφορική διαδικασία, και άλλες ομάδες περιπτώσεων, λαμβάνοντας ως βάση ότι ο Μαροκινός εργαζόμενος έχει διατηρήσει τη μαροκινή ιθαγένεια.

21. Στην περίπτωση αυτή είναι αναμφισβήτητο ότι, τυπικώς, εξακολουθεί να μπορεί να επικαλείται τη Συμφωνία. Ασφαλώς, ως Βέλγος υπήκοος, δεν θα ενδιαφερόταν να την επικαλεστεί, καθόσον δεν θα υφίστατο πλέον διακρίσεις έναντι των άλλων Βέλγων εργαζομένων. Όμως, τα μέλη της οικογενείας του θα μπορούν να συνεχίσουν να επικαλούνται τη Συμφωνία, διότι το σχετικό συνδετικό στοιχείο — η μαροκινή ιθαγένεια του εργαζομένου — εξακολουθεί να υφίσταται. Στην περίπτωση αυτή είναι δυνατή η εφαρμογή, κατ' αναλογία, της αποφάσεως Micheletti κ.λπ., κατά την οποία τα αποτελέσματα της ιθαγενείας προσδιορίζονται από το κράτος μέλος το οποίο παρέχει την ιθαγένειά του αυτή. Ένα άλλο κράτος μέλος δεν μπορεί να περιορίσει αυτά τα αποτελέσματα.

22. Τέλος, η Επιτροπή ασχολείται με μία ακόμη περίπτωση, η οποία δεν καλύπτει κατ' ανάγκη την υπό κρίση. Η Επιτροπή υποθέτει ότι ο εργαζόμενος είχε τη μαροκινή ιθαγένεια κατά την έναρξη της ισχύος της Συμφωνίας και την απώλεσε αργότερα. Στην περίπτωση αυτή είναι σημαντικό να είχε ακόμη ο εργαζόμενος τη μαροκινή ιθαγένεια κατά την περίοδο για την οποία υποβλήθηκε η αίτηση χορηγήσεως του επιδόματος αναπηρίας. Αν δεν συντρέχει η προϋπόθεση αυτή, τότε δεν υφίσταται πλέον συνδετικό στοιχείο με τη Συμφωνία. Η Επιτροπή επικαλείται εδώ την αρχή της ασφαλείας δικαίου, τη σημασία της

7 — Απόφαση της 7ης Ιουλίου 1992, C-369/90 (Συλλογή 1992, σ. I-4239).

οποίας υπογράμμισε το Δικαστήριο με τις αποφάσεις Belbouab και Buhari Haji [8].

23. Στο πλαίσιο αυτό η Επιτροπή παρατηρεί ακόμη ότι το Ηνωμένο Βασίλειο έχει εν προκειμένω διαφορετική άποψη. Αντιτείνει όμως ότι δεν είναι δυνατή η ύπαρξη δυσμενών διακρίσεων μεταξύ ενός πρώην Μαροκινού εργαζομένου ο οποίος έχει τώρα τη βελγική ιθαγένεια και ενός άλλου Βέλγου εργαζομένου. Όσον αφορά την οικογένεια του εργαζομένου, που κατοικεί μαζί του στο Βέλγιο, πρέπει να σημειωθεί ότι η αλλαγή της ιθαγενείας αποτελεί ελεύθερη επιλογή του ενδιαφερομένου, τις συνέπειες της οποίας πρέπει να φέρουν και τα μέλη της οικογενείας του. Εξάλλου, ούτε τα μέλη της οικογενείας του θα καθίστανται αντικείμενο δυσμενών διακρίσεων, καθόσον αυτός έχει τη βελγική ιθαγένεια. Τα μέλη αυτά θα τυγχάνουν της ίδιας μεταχειρίσεως όπως τα μέλη της οικογενείας ενός Βέλγου εργαζομένου. Στην περίπτωση αυτή είναι δυνατό η πεθερά ενός Βέλγου υπηκόου, η οποία δεν έχει την ιθαγένεια κράτους μέλους της Κοινότητας, να μη δικαιούται επίδομα αναπηρίας. Επ' αυτού, η Επιτροπή στηρίζεται στην απόφαση του Δικαστηρίου κατά την οποία δεν είναι δυνατή η χορήγηση τέτοιου επιδόματος στην ιρανικής ιθαγενείας σύζυγο κοινοτικού υπηκόου [9]. Επομένως, δεν υπάρχει κανένας λόγος για την εφαρμογή της Συμφωνίας στην υπό κρίση υπόθεση — όπως προτείνει η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου — με σκοπό την αποφυγή διακρίσεων στηριζόμενων στην προηγούμενη μαροκινή ιθαγένεια του ενδιαφερομένου.

24. Η Επιτροπή εκφράζει την αντίθεσή της ως προς τη διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής της Συμφωνίας κατ' αναλογία προς την απόφαση Krid [10]. Με την ως άνω απόφαση το Δικαστήριο έκρινε ότι τα μέλη της οικογενείας που κατοικούσαν μαζί με εργαζόμενο ο οποίος απεβίωσε μπορούν να συνεχίσουν να επικαλούνται τη Συμφωνία. Αυτή η ευνοϊκή και στηριζόμενη στην προστασία των ενδιαφερομένων ερμηνεία θα μπορούσε να γίνει δεκτή στην υπό κρίση υπόθεση αν η προσφεύγουσα είχε κατοικήσει στο Βέλγιο με τον γαμβρό της όταν αυτός είχε ακόμη τη μαροκινή ιθαγένεια. Η Συμφωνία εφαρμόζεται μόνο στα μέλη της οικογενείας Μαροκινού εργαζομένου τα οποία κατοικούν μαζί του στο οικείο κράτος μέλος. Δεδομένου όμως ότι η προσφεύγουσα ήλθε στο Βέλγιο μόλις το 1985, ενώ ο γαμβρός της είχε ήδη χάσει τη μαροκινή ιθαγένεια στα τέλη της δεκαετίας του '70, ουδέποτε είχε τη δυνατότητα επικλήσεως της Συμφωνίας. Εξάλλου, κατά τους ισχυρισμούς της Επιτροπής, το Δικαστήριο στήριξε την απόφασή του στην υπόθεση Krid σε επιχειρήματα αντλούμενα από το γράμμα των εφαρμοστέων διατάξεων. Δεδομένου ότι το γράμμα της Συμφωνίας αναφέρεται σε συντάξεις επιζώντων, το Δικαστήριο κατέληξε ότι η Συμφωνία αφορά και τους επιζώντες. Ωστόσο, η Επιτροπή δεν μπόρεσε να προβάλει ανάλογα επιχειρήματα στην παρούσα υπόθεση, όπου ο εργαζόμενος εγκατέλειψε τη μαροκινή ιθαγένειά του για να αποκτήσει — όπως εν προκειμένω — τη βελγική, οπότε δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι σε μια τέτοια περίπτωση είναι ακόμη δυνατή η εφαρμογή της Συμφωνίας.

25. Τέλος, όσον αφορά τους ισχυρισμούς των διαδίκων, πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι δεν αμφισβητείται ότι η προσφεύγουσα δεν εργάζεται τώρα ούτε εργάστηκε στο παρελθόν και ότι δεν έχει καμία αξίωση δυνάμει του κανονισμού (ΕΟΚ) 1408/71 του Συμβουλίου, περί εφαρμογής των συστημάτων κοινωνικής ασφαλίσεως στους μισθωτούς, στους

8 — Προαναφερθείσες αποφάσεις στην υποσημείωση 5.

9 — Απόφαση της 8ης Ιουλίου 1992, C-243/91, Taghavi (Συλλογή 1992, σ. I-4401).

10 — Απόφαση της 5ης Απριλίου 1995, C-103/94 (Συλλογή 1995, σ. I-719).

μη μισθωτούς και στα μέλη των οικογενειών τους που διακινούνται εντός της Κοινότητας [11], καθόσον ο γαμβρός της ουδέποτε εγκατέλειψε το Βέλγιο. Εξάλλου, δεν αμφισβητείται ότι το ζητούμενο εν προκειμένω επίδομα αναπηρίας εμπίπτει στον τομέα της κοινωνικής ασφαλίσεως κατά την έννοια του άρθρου 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας.

II — *Ανάλυση*

26. Η προσφεύγουσα προσκόμισε κατά την ενώπιον του Δικαστηρίου διαδικασία βεβαίωση του γενικού προξενείου του Μαρόκου σχετική με τη μαροκινή ιθαγένεια του γαμβρού της. Ωστόσο, δεδομένου ότι από τη βεβαίωση αυτή δεν μπορεί να συναχθεί με απόλυτη βεβαιότητα ότι ο γαμβρός της προσφεύγουσας είχε διαρκώς τη μαροκινή ιθαγένεια, ήτοι ότι δεν την απώλεσε κάποια στιγμή για να την ανακτήσει αργότερα, τα πραγματικά περιστατικά στα οποία πρέπει να στηριχθούμε δεν είναι βέβαια. Η εξακρίβωσή τους εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο. Εξαιτίας της αβεβαιότητας σχετικά με την ιθαγένεια του γαμβρού πρέπει να εξετάσω διάφορες εναλλακτικές περιπτώσεις.

27. Στη διαδικασία εκδόσεως προδικαστικών αποφάσεων πρέπει να λαμβάνονται υπόψη, καταρχάς, τα περιγραφόμενα από το εθνικό δικαστήριο πραγματικά περιστατικά [12]. Για τον λόγο αυτό η υπό κρίση υπόθεση πρέπει αρχικά να εξεταστεί βάσει αυτών των στοιχείων. Από την άλλη πλευρά όμως, το Δικαστήριο έχει την αποστολή, στο πλαίσιο της εκδόσεως προδικαστικών αποφάσεων, να παρέχει στο αιτούν δικαστήριο τα ερμηνευτικά στοιχεία του κοινοτικού δικαίου τα οποία αυτό χρειάζεται για την επίλυση υπαρκτών διαφορών των οποίων το δικαστήριο αυτό έχει επιληφθεί [13]. Για τον λόγο αυτό το Δικαστήριο είναι ελεύθερο να εξάγει από το σύνολο των στοιχείων που του παρέχει το εθνικό δικαστήριο τα στοιχεία του κοινοτικού δικαίου τα οποία χρειάζονται ερμηνεία — ή, ενδεχομένως, εκτίμηση του κύρους τους — λαμβανομένου υπόψη του αντικειμένου της διαφοράς [14]. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο έχει δεχθεί επίσης ότι, προκειμένου να παράσχει στο εθνικό δικαστήριο που του υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα λυσιτελή απάντηση, το Δικαστήριο μπορεί να χρειαστεί να λάβει υπόψη κανόνες κοινοτικού δικαίου τους οποίους το εθνικό δικαστήριο δεν ανέφερε στο κείμενο του ερωτήματός του [15].

28. Δεδομένου ότι η προσφεύγουσα προσκόμισε, κατά την ενώπιον του Δικαστηρίου διαδικασία, βεβαίωση κατά την οποία ο γαμβρός της εξακολουθεί να έχει τη μαροκινή ιθαγένεια, σκόπιμο είναι, να εξεταστεί και αυτή η περίπτωση και να εξακριβωθεί αν τα κράτη μέλη έχουν με βάση το κοινοτικό δίκαιο τη δυνατότητα να μην αναγνωρίζουν μια άλλη ιθαγένεια και να δίδουν προτεραιότητα — όπως πράττει το Βέλγιο — στη δική τους ιθαγένεια. Αυτός ο συμπληρωματικός έλεγχος είναι επιπλέον σκόπιμος για τον λόγον ότι όλοι οι εκπροσωπηθέντες κατά την προφορική διαδικασία διάδικοι εξέφρασαν την άποψή τους σχετικά με την προσ-

11 — ΕΕ ειδ. έκδ. 05/001, σ. 73.

12 — Απόφαση της 16ης Μαρτίου 1978, 104/77, Oehlschläger (Συλλογή τόμος 1978, σ. 277, σκέψη 4).

13 — Απόφαση της 11ης Μαρτίου 1980, 104/79, Foglia (Συλλογή τόμος 1980/Ι, σ. 403, σκέψη 11).

14 — Απόφαση της 29ης Νοεμβρίου 1978, 83/78, Redmond (Συλλογή τόμος 1978, σ. 739, σκέψη 26).

15 — Απόφαση της 20ής Μαρτίου 1986, 35/85, Tissier (Συλλογή 1986, σ. 1207, σκέψη 9).

κομισθείσα βεβαίωση. Θα εναπόκειται στη συνέχεια στο αιτούν δικαστήριο να εξετάσει σε ποια από τις διαφορετικές εξετασθείσες ομάδες περιπτώσεων εμπίπτει πράγματι η παρούσα και να διατάξει σχετικά αποδείξεις.

1. *Εξέταση με βάση τα παρεχόμενα από το αιτούν δικαστήριο στοιχεία*

29. Βάσει των στοιχείων αυτών η προσφεύγουσα κατοικεί από τις 10 Σεπτεμβρίου 1985 στο Βέλγιο ως μέλος του νοικοκυριού της θυγατέρας της και του γαμβρού της, οι οποίοι απέκτησαν, καθόσον φαίνεται, τη βελγική ιθαγένεια «στα μέσα της δεκαετίας του '70». Σύμφωνα με τα στοιχεία του αιτούντος δικαστηρίου, μόνον η προσφεύγουσα έχει διατηρήσει τη μαροκινή ιθαγένεια. Δεδομένου ότι δεν διευκρινίζεται πότε ο γαμβρός της απώλεσε τη μαροκινή ιθαγένεια, είναι αβέβαιο αν αυτός ήταν ακόμη Μαροκινός υπήκοος κατά την έναρξη της ισχύος της Συμφωνίας.

α) Απώλεια της μαροκινής ιθαγενείας πριν από την έναρξη της ισχύος της Συμφωνίας

30. Για την περίπτωση αυτή πρέπει να ληφθεί υπόψη η απόφαση στην υπόθεση Buhari Haji [16]. Το μεταξύ άλλων ανακύψαν στην υπόθεση αυτή ζήτημα ήταν το προσωπικό πεδίο εφαρμογής του κανονισμού 1408/71, όπως αυτό προκύπτει από το άρθρο 2 του κανονισμού αυτού. Το εν λόγω άρθρο ορίζει, στην παράγραφο 1, ότι ο κανονισμός έχει εφαρμογή, μεταξύ άλλων, στους μισθωτούς και μη μισθωτούς, εφόσον έχουν την ιθαγένεια ενός κράτους μέλους [17]. Το Δικαστήριο έκρινε ότι «η κτήση αυτής της ιδιότητας πρέπει να εκτιμάται σε σχέση με τον χρόνο κατά τον οποίο ο εργαζόμενος ασκούσε το επάγγελμά του. Αυτή η προϋπόθεση ιθαγενείας δεν μπορεί να θεωρείται ότι πληρούται όταν κατά τον χρόνο της ασκήσεως του επαγγέλματός του και της καταβολής των εισφορών του ο εργαζόμενος ήταν υπήκοος κράτους που δεν ήταν ακόμη μέλος της Κοινότητας, απώλεσε δε την ιθαγένεια αυτή πριν το εν λόγω κράτος γίνει κράτος μέλος» [18].

31. Κατ' αναλογία, η κατά το άρθρο 41 της Συμφωνίας προϋπόθεση της ιθαγενείας δεν μπορεί να πληρούται όταν ο εργαζόμενος είχε αρχικά τη μαροκινή ιθαγένεια, αλλά την απώλεσε πριν από τη σύναψη της εν λόγω Συμφωνίας με την Κοινότητα. Τούτο σημαίνει ότι, για την εκτίμηση του αν πληρούνται οι προϋποθέσεις για συγκεκριμένα δικαιώματα — εν προκειμένω, για το δικαίωμα της ίσης μεταχειρίσεως έναντι των Βέλγων υπηκόων —, δεν είναι δυνατή η επίκληση του χρόνου που προηγήθηκε της συνάψεως της Συμφωνίας ή της Συνθήκης που παρέσχε για πρώτη φορά τα δικαιώματα αυτά. Για τον λόγο αυτό ένας Μαροκινός εργαζόμενος και τα μέλη της οικογενείας του δεν μπορούν να επικαλεστούν τη Συμφωνία όταν ο ως άνω

16 — Προαναφερθείσα στην υποσημείωση 5.

17 — Άρθρο 2 του κανονισμού 1408/71, όπως τροποποιήθηκε με τον κανονισμό (ΕΚ) 118/97 του Συμβουλίου, της 2ας Δεκεμβρίου 1996, για την τροποποίηση και ενημέρωση του κανονισμού 1408/71, και του κανονισμού (ΕΟΚ) 574/72, για τις λεπτομέρειες εφαρμογής του κανονισμού 1408/71 (ΕΕ L 28, σ. 1).

18 — Προαναφερθείσα απόφαση στην υποσημείωση 5, σκέψεις 18 και 19.

εργαζόμενος έχασε τη μαροκινή ιθαγένεια πριν από τη σύναψη της Συμφωνίας.

β) Απώλεια της μαροκινής ιθαγενείας μετά τη σύναψη της Συμφωνίας

32. Είναι αμφισβητήσιμο αν ο εργαζόμενος και τα μέλη της οικογενείας του μπορούν ακόμη να επικαλεστούν τη Συμφωνία στην περίπτωση που ο εργαζόμενος είχε τη μαροκινή ιθαγένεια κατά τον χρόνο ενάρξεως της ισχύος της Συμφωνίας, η προϋπόθεση όμως αυτή δεν πληρούται πλέον κατά τη στιγμή της υποβολής του αιτήματός του, όπως δεν πληρούται και κατά την περίοδο για την οποία ζητείται η καταβολή του επιδόματος αναπηρίας. Κατά την Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, και σ' αυτήν την περίπτωση ισχύει η απαγόρευση των διακρίσεων που επιτάσσει η Συμφωνία, αποτρέπουσα μια ενδεχόμενη δυσμενή διάκριση του εργαζομένου και της οικογενείας του με βάση την προηγούμενη μαροκινή ιθαγένειά τους.

33. Δεν μπορώ να δεχθώ την άποψη αυτή. Για τον ίδιο τον εργαζόμενο δεν είναι πλέον αναγκαία η επίκληση της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως, την οποία προβλέπει η Συμφωνία, καθόσον αυτός έχει τη βελγική ιθαγένεια, οπότε βρίσκεται σε ίση μοίρα έναντι των Βέλγων εργαζομένων. Επ' αυτού πρέπει να σημειωθεί ότι ο ενδιαφερόμενος ηθελημένα απώλεσε τη μαροκινή και έλαβε τη βελγική ιθαγένεια.

34. Αμφίβολο είναι εξάλλου αν αυτό ισχύει και για την οικογένειά του. Τα μέλη της οικογενείας έχουν ίδιο δικαίωμα λήψεως του επιδόματος αναπηρίας μέσω της «παρακάμψεως» που τους παρέχει το άρθρο 41 και χάρη στη μαροκινή ιθαγένεια του εργαζομένου, ο οποίος είναι μέλος της οικογενείας. Ακόμη και αν στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται για παράγωγο αλλά για ίδιο δικαίωμα, το δικαίωμα αυτό τους χορηγείται μόνον επειδή κατοικούν, ως μέλη της οικογενείας Μαροκινού εργαζομένου, στο Βέλγιο μαζί με τον εν λόγω εργαζόμενο. Όταν ο ως άνω εργαζόμενος αποφασίζει ελεύθερα να τυγχάνει της μεταχειρίσεως που επιφυλάσσεται για τους Βέλγους υπηκόους κατά το βελγικό δίκαιο, δεν βλέπω πώς θα μπορούσε να εξακολουθήσει να εφαρμόζεται η Συμφωνία στα μέλη της οικογενείας του.

35. Δεν υφίσταται επίσης καμία δυσμενής διάκριση σε βάρος των Βέλγων υπηκόων. Αν το βελγικό δίκαιο αρνείται τη χορήγηση επιδόματος αναπηρίας στην προσφεύγουσα, υπό την ιδιότητα του ατόμου που δεν έχει ούτε βελγική ιθαγένεια ούτε ιθαγένεια κράτους μέλους της Κοινότητας, αν και αυτή είναι πεθερά Βέλγου υπηκόου, τούτο είναι σύμφωνο προς το κοινοτικό δίκαιο. Με την απόφαση Taghavi το Δικαστήριο έχει δεχθεί ότι υπήκοος τρίτου κράτους, σύζυγος εργαζομένου υπηκόου κράτους μέλους, δεν μπορεί να αξιώσει επίδομα αναπηρίας προβλεπόμενο από την εθνική νομοθεσία ως ίδιο δικαίωμα μη στηριζόμενο στην ιδιότητα του μέλους της οικογενείας του εργαζομένου [19] (ως προσωποπαγές δικαίωμα και όχι ως

19 — Προαναφερθείσα απόφαση στην υποσημείωση 9, σκέψεις 11 επ.

δικαίωμα αναγνωριζόμενο λόγω της ιδιότητας του αιτούντος ως μέλους της οικογενείας εργαζομένου). Τούτο σημαίνει ότι η βελγική νομοθεσία έχει εφαρμογή στην προσφεύγουσα όπως θα εφαρμοζόταν και σε κάθε πεθερά Βέλγου εργαζομένου που δεν έχει την ιθαγένεια κράτους μέλους. Ασφαλώς, βάσει του άρθρου 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας αυτή θα είχε, ως Μαροκινή υπήκοος, αξίωση για ίση μεταχείριση με τους Βέλγους υπηκόους, μόνον όμως υπό την ιδιότητά της ως μέλους της οικογενείας Μαροκινού εργαζομένου. Δεδομένου ότι ο τελευταίος απώλεσε με τη θέλησή του τη μαροκινή ιθαγένεια, η προσφεύγουσα δεν μπορεί πλέον να επικαλείται δυσμενείς διακρίσεις σε βάρος της έναντι των Βέλγων υπηκόων.

36. Για τον λόγο αυτό, ουδόλως βοηθεί εν προκειμένω η άποψη του Ηνωμένου Βασιλείου, καθόσον στην υπό κρίση υπόθεση δεν πρόκειται για δυνατή δυσμενή διάκριση στηριζόμενη στο γεγονός ότι ο εργαζόμενος είχε προηγουμένως τη μαροκινή ιθαγένεια. Το ζήτημα είναι ότι η κατάσταση της πεθεράς ενδεχομένως επιδεινώθηκε διότι ο γαμβρός της έχει τώρα τη βελγική και όχι πλέον τη μαροκινή ιθαγένεια. Ως πεθερά πρώην Μαροκινού εργαζομένου δεν μπορεί να επικαλείται τη Συμφωνία. Τούτο ισχύει για τον πρόσθετο λόγο ότι ο ως άνω εργαζόμενος δεν απώλεσε τη μαροκινή ιθαγένεια όταν η προσφεύγουσα κατοικούσε ήδη μαζί του στο Βέλγιο. Αυτό σημαίνει ότι, υπό τις συνθήκες αυτές, η ενδιαφερομένη ουδέποτε κατοικούσε στο Βέλγιο με την ιδιότητα του μέλους της οικογενείας *Μαροκινού* εργαζομένου.

37. Επίσης, για τον λόγο αυτό δεν είναι δυνατή η ύπαρξη καμίας αναλογίας με την υπόθεση Krid [20]. Το ανακύψαν στην υπόθεση εκείνη ζήτημα ήταν ότι η χήρα ενός Αλγερινού εργαζομένου, η οποία ζούσε μαζί με αυτόν στη Γαλλία, μπορούσε να επικαλείται και μετά τον θάνατό του την απαγόρευση των διακρίσεων που προέβλεπε η Συμφωνία Συνεργασίας με την Αλγερία. Στο πλαίσιο αυτό το Δικαστήριο σημείωσε ακόμη ότι το άρθρο 41 της Συμφωνίας Συνεργασίας με το Μαρόκο είναι ταυτόσημη με το αντίστοιχο άρθρο της Συμφωνίας Συνεργασίας με την Αλγερία και ότι η σχετική με το άρθρο 41 της Συμφωνίας Συνεργασίας με το Μαρόκο νομολογία ισχύει και όσον αφορά την απαγόρευση των διακρίσεων που προβλέπει η Συμφωνία Συνεργασίας με την Αλγερία [21]. Το αντίστροφο πρέπει επίσης να ισχύει, έτσι ώστε να είναι δυνατή η επίκληση της αποφάσεως Krid όσον αφορά τη Συμφωνία με το Μαρόκο. Εξάλλου, το ανακύπτον στην υπό κρίση υπόθεση ζήτημα αφορά μόνο μια ανάλογη εφαρμογή, καθόσον τα πραγματικά περιστατικά δεν ταυτίζονται. Ωστόσο, δεν υφίσταται εν προκειμένω λόγος για τέτοια ανάλογη εφαρμογή. Το ανακύπτον στην παρούσα υπόθεση ζήτημα δεν είναι να εξασφαλιστεί ότι δεν θα υφίσταται δυσμενείς διακρίσεις η οικογένεια ενός Μαροκινού εργαζομένου, ο οποίος ουδέποτε απώλεσε την ιθαγένειά του, μετά τον θάνατό του. Το ζήτημα αφορά, αντιθέτως, την κατάσταση Μαροκινού εργαζομένου ο οποίος ελεύθερα απώλεσε τη μαροκινή ιθαγένεια, με όλες τις συνέπειες που έχει αυτό για τα μέλη της οικογενείας του, για να λάβει τη βελγική ιθαγένεια. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι, στην παρούσα υπόθεση, η απώλεια της ιθαγενείας συνέβη όταν η προσφεύγουσα δεν κατοικο-

20 — Προαναφερθείσα απόφαση στην υποσημείωση 10.

21 — Όπ.π., σκέψη 26.

ύσε ακόμη στο Βέλγιο. Επομένως, η θέση της δεν μεταβλήθηκε, καθόσον ήλθε στο Βέλγιο ως πεθερά Βέλγου υπηκόου.

38. Πρέπει να σημειωθεί, εξάλλου, ότι, με την απόφαση Krid, το Δικαστήριο επεξέτεινε στους επιζώντες το πεδίο εφαρμογής της Συμφωνίας, δεχόμενο ότι το άρθρο 39, παράγραφος 2, της Συμφωνίας αναφέρεται ρητά στους επιζώντες όσον αφορά τον συνυπολογισμό των περιόδων ασφαλίσεως. Εξάλλου, προβλέπεται η δυνατότητα μεταφοράς στην Αλγερία των συντάξεων σε περίπτωση θανάτου. Για τον λόγο αυτόν, το Δικαστήριο δέχθηκε ότι το άρθρο 39 της Συμφωνίας αφορά και τα μέλη της οικογενείας Αλγερινού διακινουμένου εργαζομένου τα οποία, μετά τον θάνατο του εργαζομένου, εξακολουθούν να κατοικούν στο κράτος μέλος εντός του οποίου αυτός εργαζόταν [22].

2. *Εξέταση της περιπτώσεως στην οποία ο εργαζόμενος έχει διατηρήσει τη μαροκινή ιθαγένεια*

39. Στην περίπτωση που ο εργαζόμενος έχει διατηρήσει παράλληλα με τη βελγική και τη μαροκινή ιθαγένειά του πληρούνται οι προϋποθέσεις του άρθρου 41, παράγραφος 1, σύμφωνα με το γράμμα του. Η προσφεύγουσα θα ήταν στην περίπτωση αυτή μέλος της οικογενείας Μαροκινού εργαζομένου κατοικούσα μαζί του στο νοικοκυριό του στο Βέλγιο. Συνεπώς, θα μπορούσε και τυπικώς να επικαλεστεί την κατ' άρθρο 41 αρχή της ίσης μεταχειρίσεως.

40. Ωστόσο, στο Βέλγιο ο γαμβρός της προσφεύγουσας θεωρείται ως εάν είχε μόνον τη βελγική ιθαγένεια και όχι (και) τη μαροκινή. Είναι ωστόσο αμφίβολο αν αυτό είναι δυνατό, δηλαδή αν το Βέλγιο μπορεί να αρνηθεί έναντι του εργαζομένου ή των μελών της οικογενείας του με τον τρόπο αυτό τη δυνατότητα επικλήσεως της Συμφωνίας.

41. Συναφώς, η Επιτροπή παραπέμπει στην απόφαση Micheletti κ.λπ. [23]. Η υπόθεση αυτή αφορούσε το ζήτημα αν οι διατάξεις του κοινοτικού δικαίου περί ελευθερίας εγκαταστάσεως εμποδίζουν ένα κράτος μέλος να αρνείται την εν λόγω ελευθερία σε υπήκοο άλλου κράτους μέλους, ο οποίος έχει παράλληλα την ιθαγένεια τρίτου κράτους, με την αιτιολογία ότι κατά τη νομοθεσία του κράτους υποδοχής αυτός θεωρείται υπήκοος του τρίτου κράτους. Το Δικαστήριο έκρινε επ' αυτού ότι «ο καθορισμός των προϋποθέσεων κτήσεως και απωλείας της ιθαγενείας εμπίπτει, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, στην αρμοδιότητα των κρατών μελών» [24]. Η αρμοδιότητα αυτή πρέπει να ασκείται με γνώμονα την τήρηση του κοινοτικού δικαίου. Το Δικαστήριο συνέχισε ως ακολούθως:

«Αντίθετα, δεν εναπόκειται στη νομοθεσία κράτους μέλους να περιορίζει τα αποτε-

22 — Απόφαση στην υπόθεση C-103/94 (προαναφερθείσα στην υποσημείωση 10, σκέψεις 28 επ.).

23 — Προαναφερθείσα απόφαση στην υποσημείωση 7.

24 — Όπ.π., σκέψη 10.

λέσματα της απονομής της ιθαγενείας άλλου κράτους μέλους, επιβάλλοντας πρόσθετη προϋπόθεση αναγνωρίσεώς της για να μπορούν να ασκούνται οι προβλεπόμενες στη Συνθήκη θεμελιώδεις ελευθερίες» [25].

42. Εξ αυτού το Δικαστήριο κατέληξε ότι, όταν προσκομίζονται έγγραφα με σκοπό την απόδειξη της ιδιότητας του υπηκόου κράτους μέλους, τα λοιπά κράτη μέλη δεν δικαιούνται «να αμφισβητούν την ανωτέρω ιδιότητα με το αιτιολογικό ότι οι ενδιαφερόμενοι έχουν και την ιθαγένεια τρίτου κράτους, η οποία υπερισχύει, σύμφωνα με τη νομοθεσία του κράτους υποδοχής, εκείνης του κράτους μέλους» [26].

43. Στην περίπτωση αυτή πρέπει να ληφθεί ως βάση το γεγονός ότι ο γαμβρός της προσφεύγουσας εξακολουθεί να έχει τη μαροκινή ιθαγένεια. Το Βέλγιο του παρέσχε τη βελγική ιθαγένεια, χωρίς να του ζητήσει να απεμπολήσει τη μαροκινή. Τούτο σημαίνει ότι το Βέλγιο δεν αμφισβητεί ότι αυτός έχει και τις δύο ιθαγένειες. Το κράτος αυτό, επίσης, δεν εμπόδισε αυτή τη διπλή ιθαγένεια. Επιθυμεί μόνο να εμποδίσει κτον ενδιαφερόμενο να επωφεληθεί αι από τις δύο ιθαγένειες [27]. Ωστόσο, κατ' αναλογία προς την απόφαση Micheletti κ.λπ. μπορεί να γίνει δεκτό ότι το Βασίλειο του Βελγίου στερείται της δυνατότητας αυτής.

44. Στην απόφαση Micheletti κ.λπ. επρόκειτο για την υπεροχή της ιθαγενείας τρίτου κράτους έναντι αυτής άλλου κράτους μέλους, μολονότι οι αρχές της χώρας υποδοχής αρνούνταν την ιδιότητα του υπηκόου κράτους μέλους στον ενδιαφερόμενο. Κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει στην υπό κρίση περίπτωση. Το Βασίλειο του Βελγίου αναγνωρίζει ως Βέλγο υπήκοο τον γαμβρό της προσφεύγουσας, αλλά ακριβώς μόνον ως Βέλγο υπήκοο. Με τον τρόπο αυτό του αρνείται το δικαίωμα να επικαλεστεί τη μαροκινή ιθαγενειά του. Στην υπό κρίση

25 — Προαναφερθείσα, σκέψη 10.

26 — Προαναφερθείσα, σκέψη 14.

27 — Το Βασίλειο του Βελγίου επικαλείται συναφώς, με το υπόμνημα που κατέθεσε μετά την προφορική διαδικασία, τη «συμφωνία επί ορισμένων ζητημάτων που ανακύπτουν σε περίπτωση διαφοράς των νόμων περί ιθαγενείας», που αποτελεί απόφαση της συνδιασκέψεως διεθνούς κωδικοποιήσεως της Χάγης του 1930, που έγινε δεκτή από το Βασίλειο του Βελγίου με νόμο του 1939. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι το επιχείρημα αυτό πρέπει να θεωρηθεί ως εκπροθέσμως προβαλλόμενο, πρέπει να σημειωθούν τα ακόλουθα. Πρέπει να υπομνησθεί ότι, κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, δυνάμει του άρθρου 234, παράγραφος 1, της Συνθήκης ΕΚ (νυν, κατόπιν τροποποιήσεως, άρθρο 307, παράγραφος 1, ΕΚ) και σύμφωνα με τις αρχές του δημοσίου δικαίου, η εφαρμογή της Συνθήκης δεν θίγει την αναληφθείσα από το ενδιαφερόμενο κράτος υποχρέωση να σέβεται τα δικαιώματα των τρίτων χωρών που απορρέουν από προγενέστερη σύμβαση και να εκπληρώνει τις αντίστοιχες υποχρεώσεις του (απόφαση της 14ης Οκτωβρίου 1980, 812/79, Burgoa, Συλλογή τόμος 1980/III, σ. 71, σκέψη 8). Ωστόσο, τούτο αφορά μόνον τα δικαιώματα των τρίτων κρατών και τις υποχρεώσεις των κρατών μελών (απόφαση της 2ας Αυγούστου 1993, C-158/91, Levy, Συλλογή 1993, σ. I-4287, σκέψη 12). Έτσι, το Βασίλειο του Βελγίου σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να στηριχθεί σε μια προγενέστερη συμφωνία για να δώσει προτεραιότητα στη δική του ιθαγένεια έναντι αυτής τρίτου κράτους. Τούτο διότι, σύμφωνα με τις αρχές του δημοσίου δικαίου, ένα κράτος μέλος που αναλαμβάνει νέες υποχρεώσεις αντίθετες προς δικαιώματα αναγνωριζόμενα από προηγούμενη σύμβαση παραιτείται αυτοδικαίως από τη χρήση των δικαιωμάτων αυτών στον βαθμό που η παραίτηση αυτή είναι αναγκαία για την εκπλήρωση των νέων υποχρεώσεών του (απόφαση της 27ης Φεβρουαρίου 1962, 10/61, Επιτροπή κατά Ιταλίας, Συλλογή τόμος 1954-1964, σ. 657, σκέψεις 22 επ.). Εν προκειμένω, το Βασίλειο του Βελγίου ανέλαβε νέα υποχρέωση στο πλαίσιο της Συμφωνίας. Πρέπει ωστόσο να προσεθεί ότι, κατά πάγια νομολογία, η Συμφωνία θεωρείται ότι αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της κοινοτικής εννόμου τάξεως (αποφάσεις της 30ής Απριλίου 1974, 181/73, Haegeman, Συλλογή τόμος 1974, σ. 245, σκέψεις 2 έως 6, και της 26ης Οκτωβρίου 1982, 104/81, Kupferberg, Συλλογή 1982, σ. 3641, σκέψεις 13 επ.).

υπόθεση έχει αποφασιστική σημασία το γεγονός ότι το ως άνω κράτος εμποδίζει παράλληλα με τον τρόπο αυτό την πεθερά, ως μέλος της οικογενείας, να επικαλεστεί τη μαροκινή ιθαγένεια του εργαζομένου, δηλαδή του γαμβρού της. Έτσι, δίδεται προτεραιότητα στην ιθαγένεια του εμπλεκόμενου κράτους — τη βελγική — έναντι κάποιας άλλης, με αποτέλεσμα — όπως στην απόφαση Micheletti κ.λπ. — να στερείται ο ενδιαφερόμενος συγκεκριμένο δικαίωμα.

45. Με την απόφαση Micheletti κ.λπ. το Δικαστήριο δέχθηκε ότι τα αποτελέσματα της χορηγήσεως της ιθαγενείας άλλου κράτους μέλους δεν μπορούν να περιορίζονται με την επιβολή πρόσθετων προϋποθέσεων για την αναγνώριση της ιθαγενείας αυτής με σκοπό την άσκηση θεμελιωδών ελευθεριών. Στην υπό κρίση υπόθεση ναι μεν ο γαμβρός αναγνωρίζεται ως Βέλγος υπήκοος και τίθεται με τον τρόπο αυτό στην ίδια μοίρα με τους υπηκόους του κράτους υποδοχής, πράγμα το οποίο καλύπτει και την άσκηση των θεμελιωδών ελευθεριών, αλλά τα αποτελέσματα της μαροκινής ιθαγενείας του ενδέχεται να περιορίζονται όσον αφορά την άσκηση δικαιωμάτων τα οποία του παρέχονται, λόγω της μαροκινής του ιθαγενείας, δυνάμει της Συμφωνίας.

46. Όσον αφορά τον ίδιο τον εργαζόμενο, ο περιορισμός αυτός δεν είναι αμέσως εμφανής, διότι δεν υφίσταται καμία δυσμενής διάκριση αν η βελγική ιθαγένειά του αναγνωρίζεται και εφόσον μπορεί να την επικαλείται. Στο πλαίσιο αυτό, όμως, πρέπει να ληφθούν υπόψη και τα δικαιώματα των μελών της οικογενείας του, τα οποία απορρέουν από το άρθρο 41 της Συμφωνίας. Η άσκησή τους μπορεί να περιορίζεται όταν δεν είναι δυνατή η επίκληση της Συμφωνίας.

47. Κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου, η κατά το άρθρο 41, παράγραφος 1, αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων σημαίνει ότι τα καλυπτόμενα από τη διάταξη αυτή άτομα, δηλαδή οι διακινούμενοι εργαζόμενοι και τα μέλη της οικογενείας τους που κατοικούν μαζί τους, πρέπει να αντιμετωπίζονται ως εάν ήταν υπήκοοι των οικείων κρατών μελών. Κατά συνέπεια, οι εθνικές ρυθμίσεις για τα άτομα αυτά δεν μπορούν να προβλέπουν πρόσθετες ή αυστηρότερες προϋποθέσεις έναντι των ισχυουσών για τους ημεδαπούς [28]. Έτσι, κατά τη Συμφωνία, τα μέλη της οικογενείας Μαροκινού εργαζομένου που κατοικούν μαζί του έχουν το δικαίωμα ίσης μεταχειρίσεως έναντι των Βέλγων υπηκόων ή των υπηκόων των κρατών μελών. Στο πλαίσιο αυτό δεν έχει σημασία αν ο ενδιαφερόμενος ζητεί κάποια παροχή ως ίδιο δικαίωμα ή με την ιδιότητα του μέλους της οικογενείας [29]. Επομένως, κατά το άρθρο 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας, ένα τέτοιο μέλος της οικογενείας δεν μπορεί να στερηθεί παροχές κοινωνικής ασφαλίσεως λόγω της

28 — Απόφαση της 3ης Οκτωβρίου 1996, C-126/95, Hallouzi-Choho (Συλλογή 1996, σ. I-4807, σκέψεις 35 επ.).

29 — Όσον αφορά τη Συμφωνία Συνεργασίας με την Αλγερία, βλ. την απόφαση της 15ης Ιανουαρίου 1998, C-113/97, Babahenini (Συλλογή 1998, σ. I-183, σκέψη 25).

ιθαγενείας του όταν πληροί όλες τις προβλεπόμενες από την εθνική νομοθεσία προϋποθέσεις [30].

48. Σε περίπτωση μη αναγνωρίσεως της μαροκινής ιθαγενείας του γαμβρού της, το αποτέλεσμα για την προσφεύγουσα είναι ο περιορισμός των δικαιωμάτων που της απονέμει η Συμφωνία λόγω της ιδιότητας του μέλους της οικογενείας Μαροκινού εργαζομένου. Τούτο μπορεί να σημαίνει και πάλι περιορισμό της δυνατότητας ασκήσεως των δικαιωμάτων του Μαροκινού εργαζομένου, καθόσον με τον τρόπο αυτόν εμποδίζεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, να κατοικήσει με τα μέλη της οικογενείας του, ασκώντας δικαιώματα που του παρέχει η Συμφωνία.

49. Το Βασίλειο του Βελγίου διατείνεται ότι, αν ήταν δυνατή η επίκληση της μαροκινής ιθαγενείας, τότε τα άτομα με διπλή ιθαγένεια θα είχαν περισσότερα δικαιώματα από τους λοιπούς πολίτες της Ενώσεως. Τούτο όμως απορρέει από την ίδια τη Συμφωνία και από τα αναγνωριζόμενα από αυτή δικαιώματα. Από το άρθρο 41 προκύπτει, κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου, ότι πράγματι τα μέλη της οικογενείας Μαροκινού εργαζομένου βρίσκονται, σε ορισμένες περιπτώσεις, σε καλύτερη μοίρα έναντι των μελών της οικογενείας Βέλγου εργαζομένου. Έτσι, η Μαροκινή πεθερά Βέλγου εργαζομένου δεν έχει καμία αξίωση για επίδομα αναπηρίας, ενώ υφίσταται τέτοιο δικαίωμα υπέρ της Μαροκινής πεθεράς ενός Μαροκινού εργαζομένου, βάσει της κατά τη Συμφωνία απαγορεύσεως των διακρίσεων. Αυτή η ευνοϊκότερη μεταχείριση απορρέει όμως από την ίδια τη Συμφωνία, την οποία συνήψε η Κοινότητα με το Μαρόκο. Δεν είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι ο εργαζόμενος έχει και τις δύο ιθαγένειες.

50. Ομοίως, πρέπει να απορριφθεί το επιχείρημα του Βελγίου ότι σκοπός της Συμφωνίας είναι μόνον η ίση μεταχείριση των Μαροκινών εργαζομένων με τους Βέλγους εργαζόμενους. Από το άρθρο 41 προκύπτει — όπως είδαμε — ότι και τα μέλη της οικογενείας πρέπει να τυγχάνουν της ίδιας μεταχειρίσεως με τους Βέλγους υπηκόους, τόσο για τα ίδια δικαιώματα όσο και για τα παράγωγα.

51. Τέλος, το Βασίλειο του Βελγίου ισχυρίζεται ότι η επίκληση της μαροκινής ιθαγενείας στην υπό κρίση υπόθεση θα έχει ως αποτέλεσμα την αναγνώριση στον Μαροκινό εργαζόμενο περισσότερων δικαιωμάτων έναντι των άλλων Μαροκινών υπηκόων. Τούτο όμως οφείλεται στο γεγονός ότι το Βέλγιο έχει απονείμει σ' αυτόν τη βελγική ιθαγένεια χωρίς αυτός να υποχρεούται να απαρνηθεί τη μαροκινή.

30 — Απόφαση της 31ης Ιανουαρίου 1991, C-18/90, Kziber (Συλλογή 1991, σ. I-199, σκέψη 28).

52. Επομένως, πρέπει να γίνει δεκτό, στην περίπτωση που ο γαμβρός της προσφεύγουσας διατήρησε τη μαροκινή ιθαγένεια, ότι μπορεί να επικαλεστεί το άρθρο 41 της Συμφωνίας. Ο λόγος δεν είναι — όπως υποστήριξε το Ηνωμένο Βασίλειο — ότι η προσφεύγουσα δεν πρέπει να υφίσταται δυσμενείς διακρίσεις λόγω της διατηρήσεως της μαροκινής ιθαγενείας, την οποία εξακολουθεί να έχει, αλλά ότι αυτή εξακολουθεί να απολαύει δικαιωμάτων που της αναγνωρίζονται λόγω της μαροκινής ιθαγενείας του γαμβρού της.

Γ — Επί του δευτέρου ερωτήματος

I — *Οι ισχυρισμοί των διαδίκων*

53. Τρεις δυνατότητες υφίστανται όσον αφορά την απάντηση που πρέπει να δοθεί στο ερώτημα πώς πρέπει να νοηθεί η κατά το άρθρο 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας έννοια του «μέλους της οικογενείας». Το σχετικό ζήτημα θα λυθεί είτε με παραπομπή στο οικείο εθνικό δίκαιο (πρώτη δυνατότητα) — όπως υποστηρίζει η Γερμανική Κυβέρνηση με τις παρατηρήσεις της — είτε με παραπομπή στον κανονισμό (ΕΟΚ) 1612/68 [31] (δεύτερη δυνατότητα), είτε με παραπομπή στον κανονισμό 1408/71 (τρίτη δυνατότητα), ο οποίος και πάλι παραπέμπει, εν μέρει, στο εθνικό δίκαιο.

Το άρθρο 10, παράγραφος 1, του κανονισμού (ΕΟΚ) 1612/68 ορίζει τα ακόλουθα:

«έχουν δικαίωμα εγκαταστάσεως μετά του εργαζομένου (...):

α) έκαστος των συζύγων και οι κατιόντες τους οι οποίοι έχουν ηλικία κάτω των 21 ετών ή συντηρούνται απ' αυτόν·

β) οι ανιόντες του εργαζομένου αυτού και του συζύγου του, τους οποίους αυτός συντηρεί.»

Αντιθέτως, το άρθρο 1, στοιχείο στ', του κανονισμού 1408/71, όπως τροποποιήθηκε με τον κανονισμό 118/97, ορίζει ως εξής το πεδίο εφαρμογής του:

«i) ως "μέλος της οικογένειας" νοείται κάθε πρόσωπο που ορίζεται ή αναγνωρίζεται

31 — Κανονισμός του Συμβουλίου, της 15ης Οκτωβρίου 1968, περί της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων στο εσωτερικό της Κοινότητας (ΕΕ ειδ. έκδ. 05/001, σ. 33).

ως μέλος της οικογένειας ή που ορίζεται ως μέλος του νοικοκυριού από τη νομοθεσία, δυνάμει της οποίας καταβάλλονται οι παροχές (...)

ii) πάντως, αν πρόκειται για παροχές υπέρ μειονεκτούντων ατόμων χορηγούμενες σύμφωνα με τη νομοθεσία ενός κράτους μέλους σε όλους τους υπηκόους του οι οποίοι πληρούν τους απαιτούμενους όρους, ως "μέλος της οικογένειας" νοείται τουλάχιστον ο σύζυγος, τα ανήλικα τέκνα και τα ενήλικα συντηρούμενα τέκνα του μισθωτού ή μη μισθωτού εργαζόμενου.»

54. Για παράδειγμα, η Γαλλική Κυβέρνηση καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο σχετικός ορισμός πρέπει να διατυπωθεί κατ' αναλογία προς το άρθρο 10 του κανονισμού 1612/68. Στηρίζει το συμπέρασμά της στο ότι το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι το προσωπικό πεδίο εφαρμογής του άρθρου 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας δεν ταυτίζεται με το προσωπικό πεδίο εφαρμογής του κανονισμού 1408/71 [32]. Για τον λόγο αυτό θα μπορούσε και ο προσδιορισμός του μέλους της οικογενείας να μην ταυτίζεται με τον προβλεπόμενο από τον κανονισμό 1408/71. Ο κανονισμός αυτός διέπει μόνον τον συντονισμό των εθνικών συστημάτων κοινωνικής ασφαλίσεως, στα οποία και παραπέμπει. Στην προκείμενη υπόθεση όμως το ανακύπτον ζήτημα δεν είναι οι δυσμενείς διακρίσεις λόγω υπαγωγής σε ορισμένο σύστημα κοινωνικής ασφαλίσεως του κράτους στο οποίο απασχολείται ο εργαζόμενος, οπότε ο σχετικός ορισμός πρέπει να εκτιμάται με βάση τη συμβίωση του ενδιαφερομένου με τον εργαζόμενο, ήτοι κατ' αναλογία προς τον κανονισμό 1612/68. Υπογραμμίζοντας τη σημασία της κατοικίας όσον αφορά τον ορισμό του μέλους της οικογενείας, η Γαλλική Κυβέρνηση εκθέτει, τέλος, ότι, κατά τη γαλλική νομοθεσία, η κατοικία στη Γαλλία αρκεί για τη χορήγηση του επιδόματος.

55. Η Βελγική Κυβέρνηση καταλήγει — επικαλούμενη επίσης τη νομολογία του Δικαστηρίου — ότι η ως άνω έννοια πρέπει να προσδιοριστεί κατ' αναλογία προς τον κανονισμό 1408/71. Συναφώς, στηρίζεται στην απόφαση Yousfi [33], κατά την οποία η περιλαμβανόμενη στο άρθρο 41 της Συμφωνίας έννοια της κοινωνικής ασφαλίσεως πρέπει να ερμηνεύεται σύμφωνα με τον κανονισμό 1408/71. Τούτο ισχύει και για την έννοια «μέλος της οικογενείας» του άρθρου 41, παράγραφος 1. Η έννοια αυτή πρέπει να ερμηνεύεται σε συνάρτηση με το άρθρο 1, στοιχείο στ', περίπτωση ii, του κανονισμού αυτού, κατά το οποίο ως μέλη της οικογενείας νοούνται τουλάχιστον ο σύζυγος, τα ανήλικα τέκνα, καθώς και τα συντηρούμενα ενήλικα τέκνα. Συνεχίζοντας, η Βελγική Κυβέρνηση διατείνεται ότι ο ως άνω ορισμός δεν καλύπτει την πεθερά, διότι τούτο θα είχε ως αποτέλεσμα δυσμενείς διακρίσεις σε βάρος των μελών της οικογενείας πολιτών της Ενώσεως. Αλλά και η πεθερά ενός Βέλγου υπηκόου δεν έχει, ως μέλος της οικογενείας, καμία αξίωση για επίδομα αναπηρίας. Τέτοιου είδους δυσμενείς διακρίσεις δεν μπορούν να αποτελούν τον σκοπό της Συμφωνίας. Γι' αυτό, ο κανονισμός 1408/71 έχει εφαρμογή επειδή το επίδομα αναπηρίας εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 4, παράγραφος 2α, του κανονισμού αυτού. Αντιθέτως, ο κανονισμός 1612/68 ουδόλως εφαρμόζεται εν προκειμένω, καθόσον αφορά την περίπτωση της

32 — Προαναφερθείσα απόφαση στην υποσημείωση 10, σκέψη 39.

33 — Απόφαση της 20ής Απριλίου 1994, C-58/93 (Συλλογή 1994, σ. I-1353).

οικογενείας εργαζομένου ο οποίος έχει την ιθαγένεια κράτους μέλους και εργάζεται σε άλλο κράτος μέλος. Κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει όμως στην υπό κρίση υπόθεση.

56. Και η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου υποστηρίζει την άποψη ότι ο ορισμός του «μέλους της οικογενείας» πρέπει να γίνει κατ' αναλογία προς τον κανονισμό 1408/71. Προς τούτο επικαλείται τρεις λόγους. Πρώτον, τα ζητήματα που ανακύπτουν στο πλαίσιο των άρθρων 2, παράγραφος 1, και 3, παράγραφος 1, του κανονισμού αυτού και τα ανακύπτοντα από το άρθρο 41 της Συμφωνίας είναι τα ίδια. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για υποχρέωση κράτους (μέλους) να τηρεί την αρχή της ίσης μεταχειρίσεως έναντι των εργαζομένων και της οικογενείας τους που μεταβαίνουν σε άλλο κράτος (μέλος). Επομένως, η δομή, το πεδίο εφαρμογής, τα αποτελέσματα και ο σκοπός των δύο ρυθμίσεων συμπίπτουν σε μεγάλο βαθμό. Ακόμη και το Δικαστήριο έχει παραλληλίσει τη Συμφωνία προς τον κανονισμό 1408/71, όσον αφορά την έννοια της κοινωνικής ασφαλίσεως.

57. Ο ορισμός που περιλαμβάνεται στο άρθρο 1, στοιχείο στ', του κανονισμού 1408/71 δίδει λύση — και αυτός είναι ο δεύτερος λόγος — τόσο στη συγκεκριμένη περίπτωση που μας απασχολεί όσο και σε όλες τις περιπτώσεις κοινωνικών παροχών. Δίδει λύση ανεξάρτητα από το ζήτημα αν το επίδομα αναπηρίας πρέπει να θεωρηθεί ως ίδιο ή ως παρεπόμενο δικαίωμα, οπότε είναι σύμφωνος προς τη νομολογία του Δικαστηρίου, η οποία επίσης ουδόλως διακρίνει μεταξύ αυτών των δύο ειδών αξιώσεων. Έτσι, ο κανονισμός 1408/71 δίδει έναν ορισμό ο οποίος έχει εφαρμογή σε κάθε είδους παροχές κοινωνικής ασφαλίσεως. Εφόσον τούτο ισχύει για τον κανονισμό, θα έπρεπε να ισχύει και για τη Συμφωνία.

58. Τρίτον, η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου εκθέτει, τελικά, ότι θα οδηγούσε σε δυσχέρειες η ερμηνεία ορισμένων εννοιών από τις περιλαμβανόμενες στο άρθρο 41, παράγραφος 1, με βάση διαφορετικούς κανονισμούς, ήτοι της εννοίας της κοινωνικής ασφαλίσεως ενόψει του κανονισμού 1408/71 και εκείνης του μέλους της οικογενείας ενόψει του κανονισμού 1612/68. Στην περίπτωση αυτή θα ήταν καλύτερο να προτιμηθεί ένα ενιαίο και με λογική συνοχή σύστημα, στηριζόμενο μόνο στον κανονισμό 1408/71.

59. Σε αντίθεση με την Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, η Επιτροπή δεν πιστεύει ότι η παραπομπή στον κανονισμό 1408/71 δίδει λύση σε όλες τις ενδεχόμενες περιπτώσεις. Ναι μεν το άρθρο 1, στοιχείο στ', περίπτωση ii, καλύπτει την υπό κρίση περίπτωση, αφορά όμως μόνον την καταβολή του επιδόματος αναπηρίας. Στην περίπτωση αυτή θα καλύπτονταν από τον σχετικό ορισμό τουλάχιστον ο σύζυγος, τα ανήλικα τέκνα, καθώς και τα συντηρούμενα ενήλικα τέκνα του εργαζομένου. Ωστόσο, η Επιτροπή θεωρεί ότι το Δικαστήριο πρέπει να προτείνει εδώ έναν τέτοιο ορισμό της εννοίας «μέλος της οικογενείας» που να δίδει λύση σε όλες τις περιπτώσεις. Για τον λόγο αυτό παραπέμπει στον κανονισμό 1612/68, διότι με αυτόν παρέχεται η δυνατότητα, που προβλέπει και η Συμφωνία, μεταβάσεως της οικογενείας μαζί με τον εργαζόμενο στο κράτος εκείνο στο οποίο αυτός εργάζεται. Αν όμως ληφθεί ως βάση το άρθρο 1, στοιχείο στ', του κανονισμού 1408/71, υπάρχει περίπτωση να ισχύσει η κατ' άρθρο 1, στοιχείο στ', περίπτωση i, παραπομπή στο εθνικό

δίκαιο, το οποίο όμως, για παράδειγμα στην υπό κρίση περίπτωση, δεν δίδει τον ορισμό του μέλους της οικογενείας, διότι το σχετικό επίδομα αποτελεί ίδιο δικαίωμα της ενδιαφερομένης.

II — *Εκτίμηση*

60. Είναι αναμφισβήτητο ότι η Συμφωνία δεν παρέχει καμία ένδειξη για το ποιος πρέπει να θεωρείται μέλος της οικογενείας κατά την έννοια του άρθρου 41, παράγραφος 1. Επ' αυτού δεν έχει ως σήμερα αποφανθεί ούτε και το Δικαστήριο.

1) *Ορισμός με βάση το εθνικό δίκαιο*

61. Υπέρ του ορισμού των μελών της οικογενείας με βάση το δίκαιο καθενός των κρατών μελών συνηγορεί η πρόσφατη πρακτική της Κοινότητας στο πλαίσιο της συνάψεως συμφωνιών συνδέσεως. Έτσι, η Ευρωμεσογειακή Συμφωνία με την Τυνησία περιλαμβάνει στο άρθρο 65, που είναι παρόμοιο με το επίμαχο στην υπό κρίση υπόθεση άρθρο, κοινή ερμηνευτική δήλωση, κατά την οποία «η έννοια του μέλους της οικογενείας εκτιμάται σύμφωνα με τους νομικούς κανόνες του κράτους υποδοχής» [34]. Η Συμφωνία αυτή αντικαθιστά, σύμφωνα με το άρθρο 96, παράγραφος 3, της Συμφωνίας Συνεργασίας ΕΟΚ-Τυνησίας του 1978, η οποία είναι όμοια σε μεγάλο βαθμό με τη Συμφωνία Συνεργασίας ΕΟΚ-Μαρόκου. Η από 15 Νοεμβρίου 1995 Ευρωμεσογειακή Συμφωνία με το Μαρόκο περιλαμβάνει διατάξεις και δηλώσεις παρόμοιου περιεχομένου [35]. Η ως άνω συμφωνία δεν έχει ακόμη κυρωθεί. Παρόμοιες διατάξεις περιλαμβάνουν και οι ευρωπαϊκές συμφωνίες οι οποίες είναι πολύ περιοριστικότερες όσον αφορά τη δυνατότητα ίσης μεταχειρίσεως στον τομέα της κοινωνικής ασφαλίσεως [36].

62. Η νομική σημασία των δηλώσεων αυτών δεν χρειάζεται άλλα σχόλια. Εντούτοις, ελλείψει συγκεκριμένης παραπομπής, οι έννοιες του κοινοτικού δικαίου πρέπει καταρχήν να ερμηνεύονται αυτοτελώς, διότι, στην αντίθετη περίπτωση, θα αναιρείτο η ενιαία εφαρμογή τους. Επομένως, δεν επιβάλλεται ο απευθείας προσδιορισμός της έννοιας του μέλους της οικογενείας από το κάθε κράτος μέλος.

34 — ΕΕ 1998, L 97, σ. 2 (20, 16 και 182)· πρβλ. Peers, CMLRev 1996, 7 (35). Το άρθρο 65, παράγραφος 1, της Ευρωμεσογειακής Συμφωνίας περί συνδέσεως μεταξύ της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και των κρατών μελών της, αφενός, και της Δημοκρατίας της Τυνησίας, αφετέρου, ορίζει τα ακόλουθα:
«Με την επιφύλαξη των διατάξεων των ακόλουθων παραγράφων, οι εργαζόμενοι τυνησιακής υπηκοότητας και τα μέλη της οικογενείας τους που διαμένουν με αυτούς απολαύουν, στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης, καθεστώτος που χαρακτηρίζεται από την απουσία κάθε διάκρισης βασιζόμενης στην ιθαγένεια σε σχέση με τους υπηκόους των κρατών μελών στα οποία απασχολούνται.»

35 — COM(95) 740, σ. 33 και 44.

36 — Βλ., για παράδειγμα, τη δήλωση στο άρθρο 38 της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας με την Ουγγαρία [ΕΕ 1993, L 347, σ. 265· πρβλ. Peers, CMLRev 1996, 7 (25)].

2) *Επέκταση της αρχής της απαγορεύσεως των διακρίσεων σε όλους τους κατοίκους ημεδαπής Μαροκινούς υπηκόους*

63. Μια ρύθμιση η οποία — όπως η προτεινόμενη από τη Γαλλική Κυβέρνηση — στηρίζεται αποκλειστικά στην κατοικία στο οικείο κράτος μέλος θα προωθούσε την απλούστευση των τεχνικών διοικητικών ζητημάτων. Επιπλέον, η εκ μέρους των κρατών επιλογή της είναι ελεύθερη. Είναι όμως, καθώς φαίνεται, πολύ ευρεία. Το άρθρο 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας δεν περιλαμβάνει κανένα στοιχείο που να καθιστά δυνατή αυτή τη λύση. Τότε δεν θα είχε κανένα λόγο υπάρξεως η προβλεπόμενη από τη Συμφωνία προϋπόθεση να αποτελεί ο ενδιαφερόμενος μέλος της οικογενείας για να ισχύει η αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων.

3) *Το άρθρο 10, παράγραφος 1, του κανονισμού 1612/68*

64. Ωστόσο, το άρθρο 10, παράγραφος 1, του κανονισμού 1612/68 δίδει τη δυνατότητα χρησιμοποιήσεως ενός κοινοτικού ορισμού της εννοίας του «μέλους της οικογενείας».

65. Η παραπομπή στον κανονισμό αυτό δεν θα οδηγούσε, αντίθετα προς τα όσα ισχυρίζεται η Βελγική Κυβέρνηση, σε δυσμενείς διακρίσεις. Η κυβέρνηση αυτή διατείνεται ότι ακόμη και η πεθερά ενός Βέλγου εργαζομένου, ως μέλος της οικογενείας του, δεν δικαιούται σχετικό επίδομα. Το ζήτημα όμως εν προκειμένω είναι ότι, βάσει της προβλεπόμενης από τη Συμφωνία ρυθμίσεως και της περιλαμβανόμενης σ' αυτήν αρχής της απαγορεύσεως των διακρίσεων, και τα μέλη της οικογενείας Μαροκινού εργαζομένου έχουν δικαίωμα ίσης μεταχειρίσεως έναντι των Βέλγων υπηκόων. Τούτο σημαίνει ότι τα εν λόγω άτομα μπορούν, με τον τρόπο αυτό, να αξιώνουν το επίδομα αναπηρίας ως ίδιο δικαίωμα [37]. Το γεγονός ότι η πεθερά Βέλγου υπηκόου δεν έχει την ίδια δυνατότητα, σε ορισμένες περιπτώσεις, δεν οφείλεται σε μια υπερβολικά ευρεία ερμηνεία του όρου «μέλος της οικογενείας». Η αιτία είναι ότι, στη Συμφωνία, δεν προβλέφθηκε η ίση μεταχείριση μεταξύ των μελών της οικογενείας του Μαροκινού εργαζομένου και των μελών της οικογενείας του Βέλγου εργαζομένου, αλλά ισότητα με τους Βέλγους υπηκόους.

66. Όμως, το άρθρο 10, παράγραφος 1, του κανονισμού 1612/68 δεν δίδει κανένα απόλυτο ορισμό του μέλους της οικογενείας. Πράγματι, η παράγραφος 2 του άρθρου αυτού αφορά άλλα μέλη της οικογενείας, στα οποία τα κράτη μέλη πρέπει να διευκολύνουν την πρόσβαση στο έδαφός τους, όταν τα άτομα αυτά συντηρούνται από τον εργαζόμενο ή όταν αυτός κατοικεί μαζί τους στη χώρα καταγωγής [38].

67. Αλλά και άλλες διατάξεις του κανονισμού 1612/68 συνηγορούν κατά του συσχετισμού μεταξύ του ορισμού των μελών της

37 — Απόφαση Babahenini, προαναφερθείσα στην υποσημείωση 29, σκέψη 25.

38 — Το άρθρο 10, παράγραφος 2, έχει ως ακολούθως:
«Τα κράτη μέλη διευκολύνουν την είσοδο οποιουδήποτε μέλους της οικογενείας που δεν ωφελείται από τις διατάξεις της παραγράφου 1 εφόσον συντηρείται ή ζει στην χώρα προελεύσεως υπό την αυτή στέγη με τον εργαζόμενο που αναφέρεται ανωτέρω.»

οικογενείας βάσει του άρθρου 10, παράγραφος 1, και της αρχής της απαγορεύσεως των διακρίσεων στον τομέα της κοινωνικής ασφαλίσεως. Το άρθρο αυτό αφορά αποκλειστικά το δικαίωμα παραμονής και όχι τη χορήγηση δικαιωμάτων κοινωνικής ασφαλίσεως. Όσον αφορά τις αξιώσεις έναντι του κράτους υποδοχής, ο κανονισμός 1612/68 προβλέπει μια σαφή ιεράρχηση των δικαιούχων. Το άρθρο 11 επιτρέπει μόνο στους συζύγους και, εν μέρει, στα τέκνα των διακινούμενων εργαζομένων, όχι όμως στους διαλαμβανόμενους στο άρθρο 10, παράγραφος 1, στοιχείο β', ανιόντες, να εργάζονται στο κράτος υποδοχής [39]. Το άρθρο 12 δεν προβλέπει το δικαίωμα προσβάσεως στην εκπαίδευση παρά μόνον υπέρ των τέκνων του εργαζομένου [40]. Τέλος, η αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων στον τομέα της κοινωνικής ασφαλίσεως, κατά το άρθρο 7, παράγραφος 2, του κανονισμού αυτού, έχει εφαρμογή μόνον υπέρ του εργαζομένου [41].

68. Κατά συνέπεια, είναι αμφίβολο αν πράγματι δικαιολογείται η μεταφορά των κριτηρίων του άρθρου 10, παράγραφος 1, του κανονισμού 1612/68 στο πλαίσιο του άρθρου 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας.

39 — Το άρθρο 11 ορίζει τα ακόλουθα:
«Ο σύζυγος και τα τέκνα, τα οποία είναι κάτω των 21 ετών ή αυτά που συντηρεί υπήκοος κράτους μέλους που ασκεί στην επικράτεια ενός κράτους μέλους μισθωτή ή μη μισθωτή δραστηριότητα, έχουν το δικαίωμα να αναλαμβάνουν οποιαδήποτε μισθωτή δραστηριότητα στο σύνολο της επικράτειας του κράτους αυτού, ακόμη και αν δεν έχουν την ιθαγένεια κράτους μέλους.»

40 — Το άρθρο 12 ορίζει τα εξής:
«Τα τέκνα του υπηκόου κράτους μέλους που απασχολείται ή έχει απασχοληθεί κατά το παρελθόν στην επικράτεια άλλου κράτους μέλους γίνονται δεκτά στα μαθήματα γενικής εκπαιδεύσεως, μαθητείας και επαγγελματικής εκπαιδεύσεως υπό τους ίδιους όρους με τους υπηκόους αυτού του κράτους, εφόσον τα τέκνα αυτά διαμένουν στην επικράτειά του.»

41 — Το άρθρο 7, παράγραφος 2, έχει ως εξής:
«(Ο εργαζόμενος) απολαύει των ιδίων κοινωνικών και φορολογικών πλεονεκτημάτων με τους ημεδαπούς εργαζομένους.»

4) *Το άρθρο 1, στοιχείο στ', του κανονισμού 1408/71*

69. Επομένως, πρέπει να εξεταστεί αν το άρθρο 1, στοιχείο στ', του κανονισμού 1408/71 μπορεί να χρησιμεύσει για τον ορισμό της έννοιας του μέλους της οικογενείας.

70. Υπέρ αυτού συνηγορεί το γεγονός ότι το Δικαστήριο χρησιμοποιεί την έννοια της κοινωνικής ασφαλίσεως στο άρθρο 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας με τρόπο ανάλογο έναντι της αντίστοιχης έννοιας του κανονισμού 1408/71 [42]. Τούτο για τον πρόσθετο λόγο ότι, τόσο στο πλαίσιο της Συμφωνίας όσο και στο πλαίσιο του κανονισμού 1408/71, το ζητούμενο είναι η ίση μεταχείριση στον τομέα της κοινωνικής ασφαλίσεως του εργαζομένου και των μελών της οικογενείας του.

71. Ούτε η απόφαση Krid εμποδίζει τη χρησιμοποίηση του άρθρου 1, στοιχείο στ', του κανονισμού 1408/71 [43]. Με την ως άνω απόφαση το Δικαστήριο δέχθηκε ότι το προσωπικό πεδίο εφαρμογής της κατά τη Συμφωνία Συνεργασίας με την Αλγερία απαγορεύσεως των διακρίσεων δεν συμπίπτει με εκείνο του άρθρου 2 του κανονισμού 1408/71. Το άρθρο 2 του κανονισμού 1408/71 προσδιορίζει το προσωπικό πεδίο εφαρμογής του κανονισμού αυτού. Το ανακύψαν στην υπόθεση εκείνη ζήτημα ήταν αν τα μέλη της οικογενείας ενός εργαζομένου είχαν, λόγω της Συμφωνίας Συνεργασίας, αξίωση

42 — Απόφαση Kziber, προαναφερθείσα στην υποσημείωση 30, σκέψη 25.

43 — Προαναφερθείσα απόφαση στην υποσημείωση 10, σκέψη 39.

και για παροχές οι οποίες θεωρούνται κατά το εθνικό δίκαιο όχι ως παράγωγες, αλλά ως ίδια δικαιώματα. Το Δικαστήριο έκρινε σχετικά ότι πράγματι αυτό συμβαίνει και ότι, στο πλαίσιο της εφαρμογής της Συμφωνίας Συνεργασίας, δεν υφίσταται διάκριση μεταξύ ιδίων και παραγώγων δικαιωμάτων των μελών της οικογενείας [44]. Ωστόσο, οι σκέψεις αυτές δεν αφορούν οπωσδήποτε τον ορισμό του «μέλους της οικογενείας». Αφορούν μόνον την — έκτοτε μεταβληθείσα — νομολογία του Δικαστηρίου (τη διάκριση μεταξύ ιδίων και παραγώγων δικαιωμάτων) [45].

72. Η εριζόμενη υπό κρίση περίπτωση καλύπτεται από το άρθρο 1, στοιχείο στ', περίπτωση ii, διότι το επίμαχο επίδομα καταβάλλεται σε αναπήρους. Στην περίπτωση αυτή ο κανονισμός προβλέπει έναν ελάχιστο ορισμό του «μέλους της οικογενείας». Σε αντίθεση με τους ισχυρισμούς του Ηνωμένου Βασιλείου, ωστόσο, το άρθρο 1, στοιχείο στ', δεν δίδει λύση για όλες τις κατηγορίες κοινωνικών παροχών. Σε περιπτώσεις στις οποίες δεν ζητείται επίδομα αναπηρίας, αλλά άλλες παροχές κοινωνικής ασφαλίσεως, επιβάλλεται η εφαρμογή του άρθρου 1, στοιχείο στ', περίπτωση i. Αλλά η διάταξη αυτή παραπέμπει στο εθνικό δίκαιο και στους προβλεπόμενους από αυτό κανόνες όσον αφορά τον ορισμό του «μέλους της οικογενείας». Όμως, δεδομένου ότι — όπως προανέφερα — κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου τα μέλη της οικογενείας έχουν, δυνάμει του άρθρου 41 της Συμφωνίας, αξίωση και επί των επιδομάτων τα οποία το εθνικό δίκαιο προβλέπει ως ίδια δικαιώματα, επόμενο είναι το εθνικό δίκαιο να μην περιλαμβάνει ορισμό του «μέλους της οικογενείας» για όλες τις περιπτώσεις. Εξάλλου, αυτό δεν είναι απαραίτητο για τα ίδια δικαιώματα τα οποία επικαλούνται τα μέλη της οικογενείας, τα οποία δεν έχουν τον χαρακτήρα του παραγώγου δικαιώματος. Επ' αυτού, ο κανονισμός 1408/71 δεν δίδει ορισμό του «μέλους της οικογενείας» για όλες τις δυνατές περιπτώσεις (για τον λόγο αυτό η απευθείας παραπομπή στο εθνικό δίκαιο δεν μπορεί να δώσει πλήρη λύση).

73. Ωστόσο, ο ως άνω ατελής ορισμός δεν μας εμποδίζει να λάβουμε υπόψη τον ορισμό του άρθρου 1, στοιχείο στ', του κανονισμού 1408/71 στο πλαίσιο της Συμφωνίας. Πρόκειται για ένα ουσιώδες κενό του κανονισμού 1408/71, το οποίο θα έπρεπε να καλύψει ο κοινοτικός νομοθέτης [46]. Δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί η δυνατότητα να δοθεί στο άρθρο 1, στοιχείο στ', περίπτωση ii, του κανονισμού 1408/71 ευρεία ερμηνεία, έτσι ώστε να οριστεί η έννοια του «μέλους της οικογενείας» για όλα τα ίδια δικαιώματα. Εντούτοις, το ζήτημα αυτό δεν απαιτείται να λυθεί εδώ. Η ανάγκη συμπληρώσεως στο μέλλον ενός κανόνα δεν μπορεί να εμποδίσει την εφαρμογή του όταν αυτή επιβάλλεται για λόγους συστηματικής φύσεως.

44 — Όπ.π., σκέψη 39.

45 — Απόφαση της 30ής Απριλίου 1996, C-308/93, Cabanis-Issarte (Συλλογή 1996, σ I-2097).

46 — Ένα παρόμοιο πρόβλημα θα ανακύψει μελλοντικά όσον αφορά το πεδίο εφαρμογής της Ευρωμεσογειακής Συμφωνίας, καθόσον στο πλαίσιο των μνημονευόμενων στο άρθρο 65 τομέων της κοινωνικής ασφαλίσεως παρέχονται ίδια δικαιώματα στα μέλη της οικογενείας, τα οποία, βάσει των ερμηνευτικών δηλώσεων, πρέπει να ερμηνεύονται σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο (βλ. ανωτέρω, σημεία 61 επ.). Ωστόσο, το επίδομα αναπηρίας πρέπει εξαρχής να αποκλειστεί, σύμφωνα με τις ως άνω διατάξεις, από το πεδίο εφαρμογής τους.

74. Με βάση το κριτήριο αυτό, το άρθρο 1, στοιχείο στ', του κανονισμού 1408/71 συγκεκριμενοποιεί τον όρο «μέλος της οικογενείας», εκφράζοντας καλύτερα από το άρθρο 10, παράγραφος 1, του κανονισμού 1612/68 τον σκοπό του κοινοτικού δικαίου, που έγκειται στη διευκόλυνση της συνενώσεως των οικογενειών στον τομέα της κοινωνικής ασφαλίσεως. Επομένως, σκόπιμο είναι να εκτιμάται η έννοια του μέλους της οικογενείας με βάση το άρθρο 1, στοιχείο στ', του κανονισμού 1408/71 [47].

75. Η πεθερά δεν αναφέρεται ρητά στον ορισμό τον οποίο δίδει το άρθρο 1, στοιχείο στ', περίπτωση ii, του κανονισμού 1408/71. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει οπωσδήποτε ότι αυτή αποκλείεται από το πεδίο εφαρμογής της αρχής της απαγορεύσεως των διακρίσεων.

76. Στο κείμενο του άρθρου 1, στοιχείο στ', περίπτωση ii, του κανονισμού 1408/71 περιλαμβάνεται μόνον ένας ελάχιστος ορισμός, πράγμα που οφείλεται στη χρήση της λέξεως «τουλάχιστον». Από τον συστηματικό συσχετισμό με το άρθρο 1, στοιχείο στ', περίπτωση i, του κανονισμού 1408/71 προκύπτει ότι, πέρα από αυτόν τον ελάχιστο κανόνα, ισχύει το δίκαιο κάθε κράτους περί κοινωνικής ασφαλίσεως. Για τα ίδια δικαιώματα, τα οποία δεν στηρίζονται κατά το εθνικό δίκαιο σε σχέση συγγενείας με τον εργαζόμενο και, επομένως, δεν περιλαμβάνουν κάποιον αντίστοιχο ορισμό των μελών της οικογενείας, ο κύκλος των δικαιούχων περιορίζεται με βάση αυτόν τον ελάχιστο κανόνα.

77. Ωστόσο, ο ιστορικός σκοπός του άρθρου 1, στοιχείο στ', περίπτωση ii, του κανονισμού 1408/71 αντιφάσκει προς το αποτέλεσμα αυτό. Η διάταξη αυτή προστέθηκε στον κανονισμό 1408/71 μόλις με τον κανονισμό (ΕΟΚ) 1247/92 [48]. Η δεύτερη αιτιολογική σκέψη του κανονισμού αυτού έχει ως ακολούθως:

«Εκτιμώντας ότι είναι αναγκαίο να διευρυνθεί η έννοια του όρου "μέλος της οικογένειας" στον κανονισμό (ΕΟΚ) 1408/71 ώστε να εναρμονιστεί προς τη νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σχετικά με την ερμηνεία του όρου αυτού.»

Σύμφωνα με τις αιτιολογίες της προτάσεως της Επιτροπής, η νομολογία αυτή αφορά τις αποφάσεις στις υποθέσεις Κύριος και Κυρία F. και Inzirillo [49], με τις οποίες το Δικαστήριο έκρινε ότι ο προσδιορισμός των μελών της οικογενείας βάσει του εθνικού δικαίου είναι ανεπαρκής, και τον επεξέτεινε στα συντη-

47 — Όσον αφορά τα παράγωγα δικαιώματα, η έννοια του μέλους της οικογενείας προκύπτει καταρχήν από την περίπτωση i, όσον αφορά όμως το προσωπικό πεδίο εφαρμογής των επιδομάτων αναπηρίας προκύπτει τουλάχιστον βάσει των οριζομένων στην περίπτωση ii. Για την εφαρμογή όσον αφορά τα ίδια δικαιώματα της αρχής της απαγορεύσεως των διακρίσεων κατά το άρθρο 3 του κανονισμού 1408/71, η περίπτωση ii προβλέπει ένα ελάχιστο όριο κανόνων που ισχύουν στον τομέα των επιδομάτων αναπηρίας. Για τα άλλα ίδια δικαιώματα εξακολουθεί να υφίσταται κενό.

48 — Κανονισμός του Συμβουλίου, της 30ής Απριλίου 1992 (ΕΕ L 136, σ. 1).

49 — COM(85) 396, σ. 8, που παραπέμπει στις αποφάσεις της 17ης Ιουνίου 1975, 7/75, Κύριος και Κυρία F. (Συλλογή τόμος 1975, σ. 195, σκέψεις 18 έως 20), και της 16ης Δεκεμβρίου 1976, 63/76, Inzirillo (Συλλογή τόμος 1976, σ. 767, σκέψεις 18 έως 21).

ρούμενα ενήλικα τέκνα του εργαζομένου. Αυτή η βάσει του κοινοτικού δικαίου διεύρυνση της εννοίας της οικογενείας, που είναι πιο στενή κατά το εθνικό δίκαιο, δεν είναι δυνάμει των αποφάσεων αυτών απόλυτη, αλλά αποτελεί μάλλον την έκφραση της αρχής της ισότητας, η οποία πρέπει να εφαρμόζεται, λαμβανομένων ιδίως υπόψη των αξιών στις οποίες στηρίζεται το άρθρο 10, παράγραφος 1, του κανονισμού 1612/68 [50].

78. Η ευρύτητα του όρου «μέλος της οικογενείας» την οποία απαιτεί το κοινοτικό δίκαιο αναγνωρίστηκε στη μετέπειτα νομοθετική διαδικασία τροποποιήσεως του κανονισμού 1408/71 με τον κανονισμό 1247/92. Ενώ η Επιτροπή πρότεινε τον απόλυτο ορισμό της εννοίας αυτής έτσι ώστε να περιλαμβάνει «τον σύζυγο, τα ανήλικα τέκνα, καθώς και τα συντηρούμενα ενήλικα τέκνα» [51], προστέθηκε η λέξη «τουλάχιστον» στο τελικό κείμενο του άρθρου 1, στοιχείο στ', περίπτωση ii, του κανονισμού 1408/71. Σε αντίθεση με όσα προκύπτουν από μια συστηματική ανάλυση, επομένως, αυτός ο ελάχιστος κανόνας δεν παραπέμπει αποκλειστικά στις εθνικές έννομες τάξεις, όσον αφορά μια ευρύτερη ερμηνεία, αλλά και στο κοινοτικό δίκαιο.

79. Η διεύρυνση του όρου αυτού κατά το κοινοτικό δίκαιο δεν πρέπει να στηρίζεται αποκλειστικά στην αρχή της ισότητας. Όσον αφορά ακριβώς το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας, πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η εφαρμογή του ορισμού τον οποίο δίδει το άρθρο 1, στοιχείο στ', περίπτωση ii, του κανονισμού 1408/71 περιορίζει σημαντικά μια πολύ ευρεία νομική έννοια. Οι κατοικούντες σε άλλο κράτος εργαζόμενοι πρέπει να φροντίζουν καταρχάς τα ανήλικα τέκνα τους, αλλά και τα ενήλικα ανάπηρα τέκνα τους και, ίσως, τους — ενδεχομένως στερούμενους αυτονομίας — γονείς τους, οπότε λογικό είναι να καλύπτονται και τα άτομα αυτά από την αρχή της απαγορεύσεως των διακρίσεων που προβλέπει η Συμφωνία. Η ερμηνεία της έννοιας της οικογένειας λαμβανομένων υπόψη αυτών των αναγκών δεν θα ήταν ασυνήθιστη, ακόμη και στα κράτη της δυτικής Ευρώπης. Στο πλαίσιο ακριβώς της Συμφωνίας Συνεργασίας με το Μαρόκο, πρέπει να δοθεί μεγαλύτερο βάρος στις σκέψεις αυτές. Λαμβανομένων υπόψη των υφισταμένων πολιτιστικών δεδομένων, οι μαροκινές οικογένειες επιδεικνύουν αλληλεγγύη μεταξύ των γενεών σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με τις ευρωπαϊκές οικογένειες, καλύπτοντας με τον τρόπο αυτό τους κινδύνους της ηλικίας. Οι βελγικές αρχές γνώριζαν, κατά τη σύναψη της Συμφωνίας, τις ως άνω πολιτιστικές διαφορές. Επομένως, ένας πιο στενός ορισμός του κύκλου των μελών της οικογενείας θα απαιτούσε τη θέσπιση ρητού σχετικού κανόνα.

80. Κατά συνέπεια, πρέπει να εκτιμηθούν έναντι του άρθρου 10, παράγραφος 1, του κανονισμού 1612/68 οι οικογενειακές σχέσεις που χρήζουν ιδιαιτέρας προστασίας στο

50 — Πρβλ. τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Trabucchi, της 10ης Ιουνίου 1975, στην υπόθεση Κύριος και Κυρία F., προαναφερθείσα στην υποσημείωση 49, Συλλογή τόμος 1975, σ. 203· το Δικαστήριο δεν ακολούθησε εν προκειμένω (σκέψεις 18 έως 20) τις προτάσεις αυτές. Πρβλ. επίσης τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Reischl, της 7ης Δεκεμβρίου 1976, στην υπόθεση Inzirillo, προαναφερθείσα στην υποσημείωση 49 (δεν έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά), ο οποίος στηρίχθηκε στην άποψη της Επιτροπής, τις οποίες ακολούθησε τη φορά αυτή το Δικαστήριο (σκέψεις 18 έως 21).

51 — ΕΕ 1985, C 240, σ. 6.

πλαίσιο της συγκατοικήσεως μελών της ίδιας οικογενείας, όπως έπραξε το Δικαστήριο με την απόφαση Inzirillo [52]. Αυτός ο σχετικά ευρύς κύκλος προσώπων μπορεί να περιοριστεί με την προϋπόθεση της κοινής κατοικίας που θέτει το άρθρο 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας. Όσο πιο μακρινή είναι η συγγενική σχέση του δικαιούχου με τον Μαροκινό εργαζόμενο, τόσο αυστηρότερες θα είναι οι προϋποθέσεις, όσον αφορά ιδίως τη διάρκεια, τις οικονομικές πτυχές και τη συμβίωση. Έτσι, για παράδειγμα, είναι δυνατό να λαμβάνονται υπόψη οι λόγοι της συμβιώσεως, η δυνατότητα του δικαιούχου να διαμείνει με άλλους πιο στενούς συγγενείς του ή να εξεταστεί αν μπορεί να ζήσει μόνος, ώστε να εξακριβωθεί αν η συγκατοίκηση υφίσταται για οικογενειακούς λόγους και όχι κυρίως με σκοπό την επίκληση των σχετικών δικαιωμάτων. Αυτά τα συμπληρωματικά στοιχεία εκτιμήσεως των συγγενικών σχέσεων και της αληθούς συμβιώσεως αντιστοιχούν προς τα κριτήρια που χρησιμοποιεί το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για την εκτίμηση του αν αξίζει προστασίας μια υφιστάμενη οικογενειακή σχέση, ως οικογενειακή κατάσταση, σύμφωνα με το άρθρο 8, παράγραφος 1, της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως για την προάσπιση των δικαιωμάτων του Ανθρώπου [53]. Επομένως, επιβάλλεται το συμπέρασμα ότι, ακόμη και κατ' εφαρμογήν του άρθρου 1, στοιχείο στ', περίπτωση ii, του κανονισμού 1408/71, καταλήγουμε σε προσωπικό πεδίο εφαρμογής του άρθρου 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας παραπλήσιο προς εκείνο του άρθρου 10, παράγραφος 1, του κανονισμού 1612/68.

81. Εφόσον δεν υφίσταται νομικός ορισμός της έννοιας του «μέλους της οικογενείας», ιδίως στη Συμφωνία με το Μαρόκο, ακόμη και η εξ αγχιστείας συγγένεια μπορεί να θεωρηθεί επαρκής για να θεμελιώσει μια οικογενειακή σχέση. Ωστόσο, για να είναι δικαιολογημένη μια αξίωση απαιτείται να πληρούται και η άλλη προϋπόθεση της συγκατοικήσεως. Εξάλλου, η πρόσθετη προϋπόθεση συγκατοικήσεως σε επαρκή βαθμό, η οποία, όπως και η έννοια της οικογενείας, πρέπει να εκτιμάται λαμβανομένων επίσης υπόψη των μαροκινών πολιτιστικών πτυχών, δεν παρέχει τη δυνατότητα — αφού εξαρτάται από την κάθε συγκεκριμένη περίπτωση — να δοθεί αφηρημένη απάντηση στο προδικαστικό ερώτημα.

82. Στην παρούσα υπόθεση διαπιστώνεται καταρχάς ότι η προσφεύγουσα έχει στενό συγγενικό δεσμό με τον εργαζόμενο, καθόσον είναι η πεθερά του. Ως μητέρα της συζύγου του έχει συγγενική σχέση παρόμοια με αυτή του τέκνου. Επομένως, στο πλαίσιο του άρθρου 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας πρέπει να ληφθεί ως σημείο αφετηρίας η οικογενειακή συγκατοίκηση, εφόσον, κατά το διάστημα το οποίο αφορά η διαφορά της κύριας δίκης, η πεθερά κατοικούσε ήδη — όπως στην υπό κρίση υπόθεση — από δεκαετίας με τον εργαζόμενο στο νοικοκυριό του. Ακόμη, υπέρ της λύσεως αυτής συνηγορεί η οικονομικού χαρακτήρα συντήρηση του ανιόντος, που προβλέπεται από το άρθρο 10, παράγραφος 1, στοιχείο β', του κανονισμού 1612/68. Η F. Mesbah δεν διαθέτει κανένα εισόδημα, κατά τις ενδείξεις που παρέσχε το αιτούν δικαστήριο. Εξ αυτού πρέπει να υποτεθεί ότι συντηρείται από την οικογένεια του γαμβρού της. Στην περίπτωση

52 — Προαναφερθείσα απόφαση στην υποσημείωση 49.

53 — Βλ. τις αποφάσεις Keegan, της 26ης Μαΐου 1990, σκέψη 45, σειρά A, Bd. 290· Moustaquin, της 18ης Φεβρουαρίου 1991, σκέψη 36, σειρά A, Bd. 193· Hokkanen, της 23ης Σεπτεμβρίου 1994, σκέψη 54, σειρά A, Bd. 299· Hoffmann, της 23ης Ιουνίου 1993, σκέψη 29, σειρά A, Bd. 255· Bouchelkia, της 29ης Ιανουαρίου 1997, σκέψη 41, Reports 1997, 47. Βλ. επίσης Wildhaber και Breitenmoser στο *Internationaler Kommentar zur Europäischen Menschenrechtskonvention*, Stand: 3. Lieferung, 1995, άρθρο 8, σημεία 389 επ.· Harris/O'Boyle/Warbrick: *Law of the European Convention of Human Rights*, Λονδίνο, 1995, σ. 315.

αυτή, η Μαροκινή πεθερά (Μαροκινού) εργαζομένου, η οποία κατοικεί μαζί του στην οικογενειακή στέγη στο Βέλγιο, πρέπει να θεωρείται μέλος της οικογενείας, κατά την έννοια του άρθρου 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας Συνεργασίας ΕΟΚ-Μαρόκου.

Δ — Πρόταση

Για τους λόγους αυτούς προτείνω να δοθεί η ακόλουθη απάντηση στα προδικαστικά ερωτήματα:

«1) Μέλος της οικογενείας εργαζομένου, ο οποίος είχε αρχικά τη μαροκινή ιθαγένεια και απέκτησε αργότερα τη βελγική, εξακολουθεί να μπορεί να επικαλείται το άρθρο 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας Συνεργασίας μεταξύ της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και του Βασιλείου του Μαρόκου, όπως και την προβλεπόμενη από αυτήν απαγόρευση των διακρίσεων σε βάρος των Μαροκινών εργαζομένων και των μελών της οικογενείας τους που κατοικούν μαζί τους, μόνον όμως όταν ο εργαζόμενος έχει διατηρήσει τη μαροκινή ιθαγένεια παράλληλα με τη βελγική.

2) Ως "μέλη της οικογενείας", κατά την έννοια της Συμφωνίας ΕΟΚ-Μαρόκου, μπορούν να θεωρούνται και οι ανιόντες, εξ αίματος ή και εξ αγχιστείας. Εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να αποφανθεί, λαμβανομένου υπόψη του βαθμού συγγενείας, αν οι λόγοι, η σοβαρότητα και η διάρκεια της συγκατοικήσεως με τον εργαζόμενο επαρκούν προς θεμελίωση αξιώσεως βάσει του άρθρου 41, παράγραφος 1, της Συμφωνίας.»